

**Τεχνικός παραδοσιακός πολιτισμός
και πολιτιστική κληρονομιά στη Γορτυνία
Από τη μαθητεία στο εργαστήριο στην μουσειακή εκφορά**

*Το εργαστήριο είναι το σπίτι του τεχνίτη
(Ρίτσαρντ Σέννερ, 2011)*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Κεντρικό ερώτημα της παρούσας μελέτης αποτελεί το αν οι παραδοσιακές, προβιομηχανικές τεχνικές αποτελούν στοιχείο του πολιτισμού και κατά συνέπεια της πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου/μιας κοινωνίας ή μιας ομάδας. Η πραγμάτευση του παραπάνω ερωτήματος γίνεται με σύντομη αναφορά στην ιστορία των τεχνικών και των τεχνικών συστημάτων με έμφαση στον ελληνικό χώρο καθώς και στο θεσμό των συντεχνιών –ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο– ο οποίος αποτέλεσε μέχρι τον 19ο αι. σημαντικό παράγοντα στη δημιουργία του προβιομηχανικού τεχνικού πολιτισμού. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην εθνογραφική προσέγγιση των προ- και πρωτοβιομηχανικών (χειρο)τεχνικών επαγγελματιών και των τεχνικών τους τα οποία επικράτησαν μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο χαρακτηρίζοντας την Γορτυνία ως «πολύτεχνο και πολυεπαγγελματική» και τις κοινότητες ως «μονοτεχνικά χωριά».

Έμφαση δίνεται στον τρόπο μετάδοσης/μεταβίβασης της τεχνικής γνώσης (π.χ. διαγενειακά, σχολές μαθητείας) μέσα από τον αφηγηματικό λόγο των ιδίων των τεχνιτών και την επιτόπια παρατήρηση όσων διασώζονται μέχρι σήμερα και στην (μη) κεφαλαιοποίηση του τεχνικού αποθέματος στη νεότερη περίοδο.

Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα τοπικά λαογραφικά μουσεία και στην μουσειακή εκφορά και αναπαράσταση του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού της Γορτυνίας καθώς και στη συμβολή τους για τη διαφύλαξη και αξιοποίηση της νεότερης υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Εισαγωγικά

Για τις ανθρωπιστικές επιστήμες οι τεχνικές, η τεχνολογία και η τεχνογνωσία, ιδιαίτερα της προβιομηχανικής και πρωτοβιομηχανικής περιόδου δεν εντάσσο-

νταν στην έννοια και το πεδίο μελέτης του ιδιαίτερου πολιτισμού δηλ. της κουλτούρας μιας κοινωνίας προτού αυτές προσδιορισθούν εκ νέου ως κοινωνικά και πολιτισμικά παραγμένες. Έχοντας αποτελέσει οι τεχνικές και η τεχνολογία αντικείμενο διεπιστημονικών προσεγγίσεων (ιστορία της τεχνολογίας, κοινωνική-οικονομική ιστορία, φιλοσοφία, βιομηχανική αρχαιολογία, μηχανολογία κ.ά.) οι πρόσφατες λαογραφικές - εθνολογικές - ανθρωπολογικές προσεγγίσεις εστιάζουν και αναδεικνύουν τις κοινωνικές, ενσώματες και συμβολικές διαστάσεις των τεχνικών θεωρώντας τις ως πολιτισμικές εκφάνσεις και πρακτικές¹. Αυτή η θεώρηση των τεχνικών και της παραδοσιακής, προβιομηχανικής τεχνολογίας έδωσε τη δυνατότητα να αναγνωρισθούν στοιχεία του υλικού τεχνολογικού πολιτισμού από τις τοπικές κοινωνίες και τους αρμόδιους φορείς ως πολιτιστική κληρονομιά, υλική και άυλη². Θα πρέπει να τονισθεί εδώ ότι υλικά τεκμήρια/αντικείμενα από παραγωγικές και μεταποιητικές δραστηριότητες καθώς και παραδοσιακά επαγγέλματα έχουν ενταχθεί σε τοπικά λαογραφικά μουσεία και εκθέσεις καθώς και σε περιφερειακά και εθνικά μουσεία από τις αρχές της δημιουργίας τους τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα³.

Σήμερα, που διανύουμε την εποχή της «υψηλής τεχνολογικής επανάστασης», –τέταρτη επανάσταση ονομάστηκε–, και τη συνακόλουθη και σχεδόν ολιστική κυριαρχία της «εικονικής πραγματικότητας», τίθενται, όχι άσκοπα, ορισμένα καίρια και επιτακτικά ερωτήματα τα οποία αφορούν την έρευνα, καταγραφή και αξιοποίηση του παραδοσιακού/προβιομηχανικού τεχνικού πολιτισμού. Τι μπορεί να προσφέρει στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες η ιστορική γνώση και η αναδρομή στις τεχνικές και τα επαγγέλματα του παρελθόντος; Με ποιο τρόπο μπορεί να συμβάλλει αυτή η αναδρομή στο να μετατραπεί «η νοσταλγική/ρομαντική διάθεση για το παρελθόν» και η «επίκληση στο συναίσθημα και τη νοσταλγία» σε οργανωμένη δράση και με ποιους όρους και προϋποθέσεις στο χώρο των τεχνικών και μεταποιητικών επαγγελμάτων στις σύγχρονες τεχνικές και οικονομικές αναγκαιότητες για το παρόν και το μέλλον; Η αναγνώριση των

1. Περισσότερα για την μελέτη των τεχνικών και της τεχνολογίας ως αντικείμενο του υλικού πολιτισμού στο Οικονόμου 2014:19-96 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης στο ίδιο (σ. 107-138) ιδιαίτερη αναφορά στην ελληνική λαογραφία και την μελέτη και ανάδειξη του υλικού πολιτισμού.

2. Για την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και τις διαχειριστικές πρακτικές της βλ. Harrison 2013 και ιδιαίτερα για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά Stefano-Davis 2021. Ειδικότερα για την εφαρμογή της Σύμβασης για την Άυλη πολιτιστική κληρονομιά στην Ελλάδα βλ. Φωτοπούλου 2016, Οικονόμου 2019.

3. Για μια ενδεικτική επισκόπηση της μουσειολογικής εκφοράς του υλικού πολιτισμού βλ. Παπαδόπουλος 2003, Οικονόμου 2014: 149-209.

τεχνικών ως πολιτιστική κληρονομιά και η δημιουργία εθνογραφικών μουσείων, ειδικότερα μουσείων τεχνικού πολιτισμού, πως μπορούν να συμβάλλουν στη διατήρηση, μετάδοση και αξιοποίηση της «κεκτημένης» τεχνικής γνώσης και στην κεφαλαιοποίηση του τεχνολογικού πολιτισμικού αποθέματος μιας κοινωνίας;

Τα παραπάνω ζητήματα θα προσεγγίσουμε μέσα από τη μελέτη του παραδείγματος της Γορτυνίας ο οποίος συνιστά ερευνητικό μου πεδίο από το 1987 με συνεχείς επιτόπιες έρευνες⁴. Η Γορτυνία, που ορίζεται ως ο πιο συγκροτημένος κοινωνικά και πολιτισμικά ορεινός χώρος της Πελοποννήσου, συνιστά παράδειγμα μελέτης του ορεινού χώρου όπου η εθνογραφική έρευνα μπορεί να εφαρμοσθεί τοπικά από την μικρή κλίμακα (οικισμός, κοινότητα) ως την μεσαία κλίμακα (την επαρχία) αλλά και χρονικά από τις καθημερινές πρακτικές και τις εορταστικές/τελετουργικές εκδηλώσεις στον κύκλο του χρόνου, ενσωματώνοντας και τον μακρύ χρόνο της ιστορίας⁵.

Η έννοια του «ορεινού χώρου» αποτέλεσε «εργαλείο έρευνας και έννοια-κλειδί» στις ιστορικές, λαογραφικές, εθνολογικές, ανθρωπογεωγραφικές επισημονικές προσεγγίσεις, καθώς διατηρούσε επί μακρόν τις πρωταρχικές παραγωγικές δομές σε πρωτογενείς οικονομικές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, δασοεκμετάλλευση) σε συνδυασμό με την δημιουργία τεχνών και τεχνικών βασισμένων σε εγχώριες και εισαγόμενες πρώτες ύλες, με την ανάπτυξη αντίστοιχων οικοτεχνικών και βιοτεχνικών μονάδων και την οργάνωση ενός δραστήριου εμπορικού δικτύου προϊόντων, αγαθών, ιδεών και την αντίστοιχη μετακίνηση ανθρώπινου δυναμικού⁶.

Αν και η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτέλεσαν, ιδιαίτερα μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, τις κύριες πρωτογενείς παραγωγικές δραστηριότητες, σε μια εκδοχή που χαρακτηρίζεται ως μεικτό γεωργοκτηνοτροφικό σύστημα, οι μεταποιητικές και μεταπρατικές τεχνικές δραστηριότητες⁷ δεν λειτουργήσαν απλά

4. Η επιτόπια έρευνα στη Γορτυνία -και ευρύτερα στην Αρκαδία- ξεκίνησε το 1988 μέχρι το 1997 για τις ανάγκες δημιουργίας του Υπαίθριου Μουσείου Υδροκίνησης στη Δημητσάνα (εγκαινιάστηκε το 1997 στα πλαίσια του μουσειακού προγράμματος του Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ [σήμερα ΠΙΟΠ]) και συνεχίστηκε την περίοδο 2007-2016 και 2020-2022 μέσα από τις ετήσιες εντεταλμένες λαογραφικές αποστολές του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

5. Για τα εργαστήρια και τις τεχνικές που εντοπίστηκαν στο territorio της Καρύταινας κατά την οθωμανική περίοδο βλ. Σκολαρίκος 1989, Τσοτσόρος 1986: 101-110, Οικονόμου 2021.

6. Για τον ορεινό χώρο, τη συγκρότησή του και τις παραγωγικές δραστηριότητες βλ. Οικονόμου 2007, Νιτσιάκος 2008, Ρόκου 2007.

7. Για τις τεχνικές δραστηριότητες και τα εργαστήρια που λειτουργήσαν στη Γορτυνία

συμπληρωματικά προς τις πρωτογενείς, αλλά διακρίθηκαν από εξωστρέφεια και στόχευση στο εμπόριο που συνδέει τον ορεινό χώρο με τον αστικό και επιφέρει, σταδιακά, τον (πρώιμο) εκχρηματισμό των τοπικών κοινωνιών⁸. Η σύνδεση αυτή αποτυπώθηκε με έκδηλο τρόπο στον οικισμένο χώρο και σε έργα υποδομής (εκκλησίες, μνημεία, γεφύρια, βρύσες κ.λπ.) με την επένδυση του εισερχόμενου κεφαλαίου⁹. Η τεχνική εξειδίκευση αποτελεί ένα φαινόμενο που εντοπίζεται ιστορικά κυρίως στον ορεινό χώρο «ως διέξοδος στη δημογραφική και οικονομική στενότητα που δημιουργείται...όπου ολόκληρα χωριά ή συστάδες χωριών ειδικεύονται σε συγκεκριμένες τεχνικές δραστηριότητες...» όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Β. Νιτσιάκος (2008: 141) αναφερόμενος στην περιοχή της Ηπείρου.

Η επικράτηση του θεσμού των συντεχνιών κατά την Οθωμανική περίοδο μέχρι τις αρχές του 19ου αι. κυρίως στον αστικό χώρο, και η επαγγελματική οργάνωση μετακινούμενων ομάδων τεχνιτών (*μπουλούκια, κομπανίες*) που διατηρήθηκε μέχρι και την μεταπολεμική περίοδο δείχνουν τη σημασία και τη συμβολή των τεχνικών επαγγελματιών στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση των κοινοτήτων του ορεινού αγροτικού χώρου (π.χ. Πυρσόγιαννη Ηπείρου, περιοχή Βοΐου Δ. Μακεδονίας, περιοχή Β. Γορτυνίας κ.ά.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Σύντομη αναφορά στην ιστορία των τεχνικών και στις συντεχνίες

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σημασία των τεχνικών και της τεχνολογίας, ιδιαίτερα των προβιομηχανικών κοινωνιών, καλό είναι να ξαναθυμηθούμε εδώ τον εξέχοντα Γάλλο ιστορικό του 20ού αι. Fernand Braudel που σημειώνει με απόλυτο και αφοπλιστικό τρόπο ότι «τα πάντα είναι τεχνική» προαναγγέλλοντας έτσι την, αναγκαία, ολιστική προσέγγιση των τεχνικών, των αντικειμένων,

από τον 18ο αι. βλ. Τσοτσωρός 1986: 101-110, Σκολαρίκος 1989.

8. Dertilis 1988 για τον εκχρηματισμό του ελληνικού αγροτικού χώρου.

9. Το εμπορικό αυτό κεφάλαιο αργότερα επενδύεται παραγωγικά εκτός της Γορτυνίας (π.χ. το παράδειγμα της Χαλυβουργικής των Αγγελόπουλων από την Βλαχόρραφτη είναι χαρακτηριστικό) και μόνο τα τελευταία χρόνια επιστρέφει ένα μέρος για επενδύσεις στην αποκατάσταση και κατασκευή οικιών, σε τουριστικές υπηρεσίες (διαμονή, εστίαση) αλλά και με την μορφή αγαθοεργιών (π.χ. γηροκομεία) και πολιτιστικών έργων (μνημεία, ανάδειξη ιστορικών τόπων, αποκατάσταση εκκλησιαστικών μνημείων κ.ά.). Να σημειωθεί ότι οι επενδύσεις κατά την νεότερη, μετά το 1980, περίοδο οι οποίες υποστηρίζουν τον τουρισμό καθώς και οι αναπλάσεις και αποκαταστάσεις δημοτικών και δημοσίων χώρων στην Αρκαδία, όσο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, στηρίζονται σε σημαντικό ποσοστό σε ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης (Leader, ΕΣΠΑ) βλ. και Οικονόμου 2014: 104-106.

των προϊόντων ως πολιτισμικά στοιχεία με ιστορικό βάθος και τη συμβολή τους στη δομική συγκρότηση των κοινωνιών και του πολιτισμού τους.

Σημαντικό είναι να προσεγγίσουμε τα ζητήματα αλλά και τα δημιουργήματα του νεότερου υλικού πολιτισμού, δηλαδή τα αντικείμενα, τα προϊόντα, τις τεχνικές όχι μόνο ως «υλικά» τεκμήρια αλλά και ως «άυλα» στοιχεία, δηλ. ως τεχνογνωσία, σύμβολα, εικόνες, ιδέες, αξίες, μηνύματα. Να αναδείξουμε τους «κρυμμένους κόσμους τους» και να αξιοποιήσουμε τις δυναμικές τους¹⁰.

Μέσα από αυτές τις πρακτικές –οι οποίες σημειωτέον διαφοροποιούνται από κοινωνία σε κοινωνία προσδίδοντας διαφορετικά τεχνικά και άρα πολιτισμικά χαρακτηριστικά– συγκροτήθηκε ένα σώμα (corpus) τεχνικών γνώσεων –τεχνογνωσίας θα το λέγαμε– εργαλείων, τεχνικών και (εξ)-ειδικεύσεων για τη χρήση και αξιοποίηση των πηγών του φυσικού περιβάλλοντος εγγράφοντας την ανθρώπινη δημιουργία και τους πολιτισμούς της στη «μακρά διάρκεια» του χρόνου (από την προϊστορία μέχρι σήμερα) αλλά και του χώρου. Και έχουν γραφτεί πολλά και ενδιαφέροντα μέχρι σήμερα για τα ζητήματα αυτά, φωτίζοντας και αναδεικνύοντας πλευρές και ζητήματα της ιστορίας των τεχνικών σε διεθνές, ευρωπαϊκό και βαλκανικό επίπεδο¹¹.

Εστιάζοντας στην ελληνική επικράτεια της νεότερης και της σύγχρονης περιόδου (18ος-20ός αι.), η ιστορία αλλά και η λαογραφία και η εθνολογία έχουν διασώσει ένα σημαντικό πλήθος και πλούτο πληροφοριών για τις οικονομικές/επαγγελματικές παραγωγικές και μεταποιητικές δραστηριότητες και τους τρόπους (γνώσεις, τεχνικές, εργαλεία, προϊόντα) που υπήρξαν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο¹².

Η ελληνική κοινωνία αυτής της περιόδου διέθετε σημαντικό αγροτοποιομενι-

10. Μια διαφορετική προσέγγιση των αντικειμένων ως φορείς συναισθημάτων, αναμνήσεων αλλά και ως δημιουργοί νέων σχέσεων και επανανοηματοδοτήσεων βλ. Veronique Dassie 2010.

11. Jacomy 1990, Alfrey-Putnam 1992, Russo 1993, Guillou 1986, και τα Πρακτικά των Τριήμερων Εργασίας από το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ (σήμερα ΠΙΟΠ). Επίσης σημαντική είναι η εθνογραφική προσέγγιση των τεχνικών επαγγελμάτων ενδεικτικά βλ. Παπαδόπουλος 1982, *Εθνογραφικά* 1989 κ.ά.

12. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα έχει παραχθεί ένας σημαντικός πλούτος ερευνών, μελετών, συνεδρίων, εκθέσεων και μουσείων και έχουν εκδοθεί μονογραφίες, συλλογικοί τόμοι, πρακτικά συνεδρίων σχετικά με την προβιομηχανική/παραδοσιακή τεχνολογία και τα συναφή επαγγέλματα, την πρωτοβιομηχανική τεχνολογία και ιστορία και την βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα από φορείς όπως το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ (σήμερα ΠΙΟΠ), το Ελληνικό Τμήμα του TICCIH (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage) κ.ά.

κό κεφάλαιο όσο και τεχνικό με την ανάπτυξη τεχνικών/μεταποιητικών οικονομικών δραστηριοτήτων μέρος του οποίου αξιοποιήθηκε και αξιοποιείται μέχρι σήμερα. Ενδεικτικά αναφέρω τη χρήση και τον τρόπο εφαρμογής των ήπιων φυσικών μορφών ενέργειας, όπως το νερό, ο αέρας, ο ήλιος ως πηγών με τη χρήση νεότερων τεχνικών παραγωγής και εκμετάλλευσης της ενέργειας¹³.

Παράλληλα με την προφορική μετάδοση της γνώσης από γενιά σε γενιά και την «δια βίου μαθητεία» των νεότερων μελών μιας κοινωνίας δίπλα στα πιο ηλικιωμένα άτομα, αναπτύχθηκε και άκμασε, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας όπως γνωρίζουμε, ο θεσμός των συντεχνιών. Η πλειονότητα αυτών ήταν στα αστικά κέντρα και αφορούσε μεταποιητικά –τεχνικά θα λέγαμε σήμερα– επαγγέλματα: ενδεικτικά, ορισμένα από αυτά ήταν: ταμπάκηδων (βурсοδεψών), δουλγέρηδων (ξυλουργών), μεταξουργών, καλατζήδων, ασημουργών-χρυσοχών, οικοδόμων, αμπατζήδων, υφαντών, σαπωνοποιών κ.ά. Η εκμάθηση της τέχνης –η μαθητεία– στα πλαίσια της συντεχνίας ήταν αυστηρά ιεραρχημένη, άκρως μυστική («η τέχνη κλεβόταν»), με επώδυνες συνθήκες εργασίας (έως και απάνθρωπες, άθλια διατροφή, διαβίωση και συμπεριφορά) και χωρίς αμοιβή. Ωστόσο όμως ήταν επιθυμητή η εισδοχή ενός παιδιού, σχεδόν έφηβου, σε μια συντεχνία με την πρότροπή του πατέρα «Να, σου παραδίνω το παιδί μου, το κρέας είναι δικό σου, το κόκαλο είναι δικό μου!»¹⁴. Γιατί η εκμάθηση μιας τέχνης ισοδυναμούσε με την επιδίωξη περισσότερων και καλύτερων ευκαιριών σε έναν κόσμο που άλλαζε γρήγορα. Άλλωστε η εκμάθηση μιας τέχνης στην αγροτοποικεμένη Ελλάδα του 19ου και του 20ού αι. ισοδυναμούσε με σημαντική κοινωνική κινητικότητα που συνοδευόταν από βελτίωση των όρων διαβίωσης και αποδοχής και αντιστοιχούσε σε μια γεωγραφική κινητικότητα και εγκατάσταση στα αστικά κέντρα. Η επιδίωξη αυτή συμπυκνωνόταν και στην λαϊκή έκφραση: «μάθε τέχνη κι άστηνε και αν πεινάσεις πιάστηνε» η οποία μπορεί να έχει ακόμη και σήμερα αξία σ' έναν κόσμο που προωθεί την έντονη εξειδίκευση στα τεχνικά επαγγέλματα και χαρακτηρίζεται από ευελιξία, ευαλωτότητα και επισφάλεια στην εργασία¹⁵.

13. Η εκμετάλλευση του ποταμού Λάδωνα με τη δημιουργία φράγματος και τεχνικής λίμνης (στις αρχές της δεκαετίας του '50) και η λειτουργία του υδροηλεκτρικού εργοστασίου στο Τουμπίτσι έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές (περιβαλλοντικές, κοινωνικο-οικονομικές) στην περιοχή της Β. Γορτυνίας.

14. Κωνσταντινόπουλος, 1987: 40-42 για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των μαστορόπουλων στις συντεχνίες.

15. Μια σύγχρονη, διεπιστημονική θεωρητική ανάλυση των σημερινών επαγγελματιών και των προβλημάτων τους όπως η επισφάλεια και η ευαλωτότητα, βλ. Μ. Σπυριδάκης - Β. Κράββα, 2021.

Ο θεσμός της συντεχνίας, μέχρι την οριστική διάλυσή του, συνέβαλε στη διατήρηση και διάδοση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών διατηρώντας επαγγελματικές και κοινωνικές ανισότητες. Ο κλειστός της όμως χαρακτήρας και η απόκρυψη των τεχνικών μυστικών και πρακτικών δεν επέτρεψε τη διάσωση τεχνικών λεπτομερειών στην επεξεργασία/κατεργασία και στην παραγωγή των προϊόντων στερώντας μας σημαντικούς κρίκους στην αλυσίδα των τεχνικών και της τεχνογνωσίας¹⁶.

Ανάλογη –αλλά και με πολλές διαφοροποιήσεις– οργάνωση στη μαθητεία και την επαγγελματική ειδίκευση παρείχαν κατά την προβιομηχανική περίοδο και τα μπουλούκια, ομάδες τεχνιτών που περιέτρεχαν τον ελλαδικό –αλλά και τον ευρύτερο βαλκανικό παλαιότερα– χώρο μέχρι την πρόσφατη μεταπολεμική περίοδο (γνωστότερα των οποίων είναι των μαστόρων της Β. Γορτυνίας/Λαγκαδίων, της Ηπείρου/Πυρσόγιαννης, της Δυτ. Μακεδονίας/Βόιο)¹⁷.

Η «πολύτεχνος» Γορτυνία και τα «μονοτεχνικά» χωριά της

Ο γορτυνιακός χώρος, έχει τα χαρακτηριστικά του ορεινού χώρου καθώς διατηρούσε επί μακρόν –μέχρι την μεταπολεμική περίοδο, δεκαετία 1970– πρωτογενείς οικονομικές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, δασοεξεμετάλλευση) σε συνδυασμό με τις μεταποιητικές και τεχνικές δραστηριότητες οι οποίες πραγματοποιούνταν είτε σε οργανωμένα επιτόπου εργαστήρια είτε από ομάδες μετακινούμενων τεχνιτών. Ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού μετακινείτο εποχιακά είτε ως εργατικό δυναμικό στους όμορους νομούς (Ηλεία, Αχαΐα, Μεσσηνία) για αγροτικές εργασίες (τρύγος, ελαιοσυλλογή) είτε με την κτηνοτροφία κατά τους χειμερινούς μήνες, όπου σταδιακά εγκαταστάθηκε δημιουργώντας αρχικά μικρούς οικισμούς (Οικονόμου 2014).

Εκτός από την γεωργία και την κτηνοτροφία ένα πλήθος τεχνικών επαγγελμάτων ασκούσαν τόσο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας όσο και στη συνέχεια μέχρι τα μέσα του 20ού όπως: κτίστες, μαραγκοί, βαρελοποιοί, υλοτόμοι, υποδηματοποιοί, μυλωνάδες, σιδηρουργοί, ασβεστάδες, μπαρουξήδες, βυρσοδέψες, σαμαράδες, ράφτες, πεταλωτές, καλατζήδες, αργυροχρυσοχόοι, καμπανάδες κ.ά (Σκολαρίκος 1989, Καμηλάκης 2002, Συναδινός 1979). Τα γορτυνιακά χωριά εξειδικεύθηκαν σε συγκεκριμένα τεχνικά επαγγέλματα μέ-

16. Ευθυμίου 2004.

17. Εισήγηση στην Επιστημονική Ημερίδα *Παραδοσιακά επαγγέλματα και σύγχρονη τεχνική εκπαίδευση* στη Σιβιτανίδειο Σχολή 20 Φεβρουαρίου 2019, με τίτλο «Μάθε τέχνη κι άστηνε...». *Μορφές μαθητείας στα παραδοσιακά επαγγέλματα*.

χρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και χαρακτηρίστηκαν ως «μονοτεχνικά χωριά» όπως: η Στεμνίτσα στην μεταλλοτεχνία, την αργυροχρυσοχοΐα και την καμpanοποιΐα, η Δημητσάνα στην αλευροποιΐα και την πυριτιδοποιΐα, η Ζάτουνα στη βυρσοδεψία, το Ελληνικό στην υποδηματοποιΐα, η Βυτίνα, τα Μαγούλιανα, η Ελάτη και το Πυργάκι στην υλοτομία και την ξυλογλυπτική, τα Λαγκάδια, το Λευκοχώρι, το Περδικονέρι, του Σέρβου, η Λυσσαρέα, η Κοκκινόραχη, η Αετορράχη και πολλά άλλα χωριά της Β. Γορτυνίας στην οικοδομική με πολλές επιμέρους εξειδικεύσεις π.χ. νταμαρτζήδες, πελεκάνους, λασπάδες, σκεπάδες, χτίστες κ.ά.¹⁸. Τα τεχνικά αυτά επαγγέλματα ασκούσαν τόσο μέσα στον γορτυνιακό χώρο όσο κυρίως έξω από αυτόν αναγκάζοντας τους Γορτύνιους να διατρέχουν επί πολλούς μήνες τον χρόνο όλο τον πελοποννησιακό και στερεοελλαδίτικο χώρο μέχρι και τις πρόσφατες δεκαετίες '80-'90, σε έναν «επαγγελματικό νομαδισμό ... ο οποίος έχει σημαδένει μέχρι σήμερα, καίρια και καθοριστικά, την οικονομία, το λαϊκό πολιτισμό, τη δημογραφία και γενικότερα την ιστορία και τη ζωή του γορτυνιακού χώρου και των κατοίκων του σ' ολόκληρη τη νεοελληνική περίοδο» όπως εύστοχα σημειώνει ο Π. Καμηλάκης (2002: 125).

Οι επαγγελματικές αυτές δραστηριότητες των Γορτύνιων τεχνιτών και η συχνή μετακίνησή τους έχει σημαδένει και τον αφηγηματικό λόγο όπως αποτυπώνεται στις προφορικές μαρτυρίες των ντόπιων:

«Υπήρχε εκείνα τα χρόνια μια πληθυσμιακή αλλαγή κι έφευγαν οι άνθρωποι. Άλλοι τσοπάνηδες, άλλοι καλατζήδες, άλλοι τεχνίτες κι εβρήκανε εύφορο έδαφος και παντρευτήκανε» επισημαίνει λακωνικά η γηραιά πληροφορήτρια Αφροδίτη Μ. από τα Κάτω Καλύβια Γορτυνίας.

Ένας σημαντικός αριθμός τεχνιτών με τις οικογένειές τους εγκατέλειψαν τα χωριά και εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα (Τρίπολη, Καλαμάτα, Πάτρα, Αθήνα) ιδιαίτερα όταν μπορούσαν να βιοπορισθούν με την τέχνη τους στον αστικό χώρο¹⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι αργυροχρυσοχόοι από την Στεμνίτσα οι οποίοι εργάστηκαν στην πλειοψηφία τους στην Αθήνα δημιουργώντας ιδιόκτητα εργαστήρια όπως μπορούμε να δούμε στην παρακάτω συνέντευξη που αφορά τον Λάμπη Κατσούλη και τον Αριστείδη Βλαχογιάννη από τη Στεμνίτσα.

18. Βλ. και Κωνσταντινόπουλος 1987: 45-47.

19. Για τους τεχνίτες, στις βιομηχανίες-βιοτεχνίες ως εργατικό δυναμικό και την κοινωνική τους θέση μέσα από μια ποιοτική-βιοματική και ποσοτική-στατιστική προσέγγιση την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Πιζάνιας 1993.

«Ο Λάμπης Κατσούλης και ο Αριστείδης Βλαχόγιαννης έχουν πεθάνει αλλά οι υπόλοιποι στη συνέχεια όλοι είναι μαθητές τους και αυτός που έρχεται και μας κάνει μάθημα, εκτός Υπουργείου Παιδείας, και είναι φοβερός είναι ο Ντίνος Σαρακινιώτης. Είχε φύγει και γύρισε πάλι στη Στεμνίτσα. Υπάρχουν και οι Καραλήδες και άλλοι, πολλά επώνυμα Γαρταγάνηδες, Χασάπηδες που εγώ δεν τα γνωρίζω γιατί δεν είμαι από εδώ. Εκείνοι ξεκινάγανε από 13 χρονών και μάθαιναν την τέχνη. Έχουμε πάρει τα βιογραφικά τους και μας είπαν ότι στην ηλικία 13-15 χρονών πάνε στην Αθήνα σε έναν στεμνιτσιώτη αργυροχρυσοκόο και μαθαίνουν την τέχνη από μικρά. Είναι πολλοί....» (Όλγα Π., Σχολή Στεμνίτσας).

Μαθήτριες στη Σχολή αργυροχρυσοκοΐας στη Στεμνίτσα (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

Η αφήγηση του παλαιού υποδηματοποιού Παναγιώτη Κ. από το Ελληνικό δείχνει τη μετακίνηση και εγκατάσταση και άλλων τεχνικών επαγγελματιών στα αστικά κέντρα (Αθήνα, Σπάρτη) και την σταδιακή εγκατάλειψη του επαγγέλματος.

«...Ήταν ένας μεγάλος εδώ, τώρα έχει πεθάνει και έμαθα την τέχνη εγώ. Μετά πήγα στην Καρύταινα 1-2 χρόνια και δούλεψα εκεί... Μετά ήρθα εδώ.

– Αυτοί που γυρνάγανε ήσανε πολλοί που πηγαίνουν στα χωριά;

Ε, τότες όλο το χωριό τέτοιοι ήσαν. Όλοι. Ορισμένοι, πολύ λίγοι δεν έκαναν αυτό. Εγώ, δεκατέσσερω χρονών με πήρε ένας και πήγαμε στο Γεράκι Λακωνίας. Έκανα 1,5-2 χρόνια περίπου. Με τα πόδια από δω. Εγώ και ένα παιδί αυτοunuού. Μά-

θαμε να βάζουμε σόλες. Σολιάζαμε.... Είχαμε νοικιάσει ένα σπίτι εκεί και μέναμε. Τότε ήτανε το '44 με '46. Παίρναμε λάδι. Ήτανε οι οκάδες τότες.... Η δουλειά ήταν δύσκολη για να την μάθεις. Γιατί όλα αυτά τα έφτιαχνα από την αρχή. Αυτοί που πήγαιναν στα χωριά ήταν μπαλωματήδες... Ο πατέρας μου ήξερε αυτή την τέχνη. Είχε κάνει στα χωριά και τα τελευταία 10 χρόνια στη Σπάρτη. Είχε μαγαζί εκεί. Έχω και αδελφό εκεί. Είναι μεγάλος 94 χρονών. Αυτός έφτιαχνε σαμάρια και πετάλωνε και τα άλογα. Εδώ είχε μάθει, είχε πάει στο Αίγιο.

– Την τέχνη αυτή τη μαθαίνει κανείς κοντά σε μάστορα; Δεν μπορεί να την μάθει σε σχολές;

Ναι σε μάστορα. Όχι, όχι σε σχολές.

– Σε εσάς κοντά δεν ήρθε κανένα παιδί να μάθει;

Όχι. Τέρμα. Και να 'ρχόταν δεν θα το μάθαινα! Δεν μου άρεσε. Ήταν βαριά δουλειά».

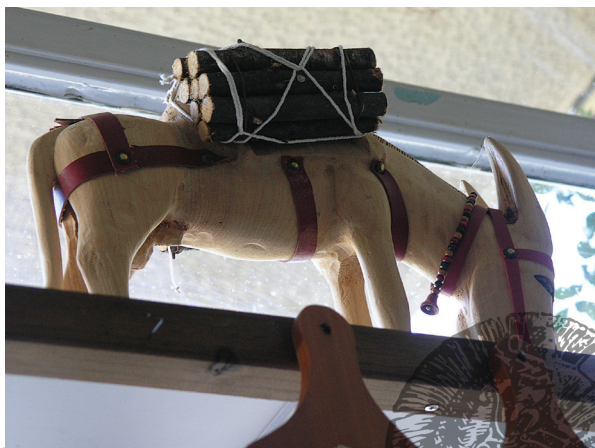
Ο τσαγκάρης Παναγιώτης Κ.
στο Ελληνικό (φωτ. Α. Οικονόμου 2007)

Ο Τ. Μ. τεχνίτης του ξύλου-ξυλογλύπτης, στη Βυτίνα, που ασκεί μέχρι σήμερα το επάγγελμα συνιστά τη νεότερη γενιά καθώς έχει εκμηχανίσει σε μεγάλο βαθμό την άλλοτε καθαρά χειροτεχνική εργασία του ξύλου και σημειώνει χαρακτηριστικά.

«Εγώ δεν έχω παντογράφο. Το δουλεύω με το χέρι. Πιο παραδοσιακά.

– Είστε δηλαδή μια μορφή ενδιάμεση, ανάμεσα στο πιο παλιό και στο καινούργιο. Θέλει πολλά εργαλεία αυτή η δουλειά;

Θέλει πολλά. Δεν μπορείς να βγεις με μια κορδέλα. Για να κάνεις παραγωγή, να πεις ότι μπορώ να επιβιώσω σαν εργαστήριο. Εννοώ τέτοια εργαλεία μεγάλα.... Εδώ το '90 δούλευαν 4 άνθρωποι. Αλλά δεν είναι μόνο αυτοί γιατί είναι ένας μεγαλύτερος κύκλος ανθρώπων που δούλευαν μεμονωμένα». (συνέντευξη Τ. Μ. 2013).

Το γαϊδουράκι της Βυτίνας, από τα πιο δημοφιλή ξυλό-γλυπτα της περιοχής (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ο Ρ. Σέννερ στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Ο τεχνίτης* που τιτλοφορείται «Οι μηχανές» (2011: 75-104) ξεκινάει με το ερώτημα «Το μεγαλύτερο δίλημμα που αντιμετωπίζει ο νεωτερικός τεχνίτης είναι η μηχανή. Είναι φιλικό εργαλείο ή εχθρός που αντικαθιστά την εργασία του ανθρώπινου χεριού;» για να καταλήξει στη συνέχεια στη διαπίστωση ότι «Πολιτισμικά αγωνιζόμαστε ακόμη να καταλάβουμε τα όριά μας θετικά, σε σχέση με το μηχανικό, κοινωνικά αγωνιζόμαστε ακόμη ενάντια στον αντι-τεχνολογισμό. Εστιακό σημείο και των δύο παραμένει η εργασία του τεχνίτη».

Η μαθητεία στα τεχνικά επαγγέλματα μέσα από τον αφηγηματικό λόγο των τεχνιτών

Είναι γνωστό ότι μέχρι την εδραίωση του βιομηχανικού-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τη δημιουργία των πρώτων θεσμικών και εκπαιδευτικών δομών, η μετάδοση κάθε είδους γνώσης στα μέλη μιας κοινότητας ή κοινωνικής/πολιτισμικής ομάδας γινόταν με προφορικό και εμπειρικό τρόπο μέσα από κοινά αποδεκτούς κανόνες και νόρμες βασισμένους σε κοινωνικά, πολιτισμικά και έμφυλα χαρακτηριστικά και αντιλήψεις.

Γεγονός είναι ότι η εκμάθηση των τεχνικών, τόσο στη θεσμοποιημένη όσο και στη μη θεσμοποιημένη μορφή της, δεν είναι μια στεία μαθησιακή διαδικασία αλλά μεταφέρει/μεταλαμπαδεύει ένα σύνολο «ενσωματωμένων» γνώσεων όπου τα αισθήματα και τα συν-αισθήματα δημιουργούν ένα διακριτό πολιτισμικό κεφάλαιο που εκβάλλει στη δημιουργία προϊόντων όχι μόνο με χρηστική και λειτουργική αλλά και με υψηλή αισθητική/καλλιτεχνική και πολιτισμική αξία. Ξεχωρίζοντας τον «καλό μάστορα» και τον «καλό τεχνίτη» από την «μαστορία και το μεράκι» που ενσωματώνει στο δημιούργημά του, στο προϊόν²⁰. Κατά τον γνωστό αμερικανό κοινωνιολόγο Ρίτσαρντ Σέννερ (2011,...) «ο τεχνίτης (craftsman) είναι ευρύτερη κατηγορία από τον χειροτέχνη (artizan), αντιπροσωπεύει στον καθένα μας την επιθυμία να κάνει κάτι καλά, συγκεκριμένα, ως αυτοσκοπό».

Το ζήτημα της μεταβίβασης της γνώσης των τεχνικών δεξιοτήτων, ιδιαίτερα πριν την θεσμοθέτησή και την ένταξή τους σε εκπαιδευτικές δομές, συνιστά ένα δομικό στοιχείο των παραδοσιακών, προβιομηχανικών κοινωνιών με ιστορικό βάθος όπως αναδεικνύεται μέσα από τα λόγια του Σέννερ (2011: 27): «Η αρχαϊκή Ελλάδα, όπως πολλές άλλες κοινωνίες που οι ανθρωπολόγοι μέχρι πρόσφατα χαρακτήριζαν ‘παραδοσιακές’, θεωρούσε δεδομένο ότι οι δεξιότητες θα μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά. Η εικόνα αυτή είναι πιο αξιοπρόσεκτη από όσο πιθανόν φαίνεται». Η έννοια της «δεξιότητας»²¹, προσεγγίστηκε ως μία πρακτική που διδάσκεται, ξεπερνάει τα ατομικά χαρίσματα και αφορά το κοινωνικό σύνολο, την κοινότητα ως ολότητα στην οποία ο τεχνίτης είναι δημιουργός και στη συνέχεια αναγνωρίζεται ως καλλιτέχνης.

Με την εκμάθηση των τεχνικών μεταδίδεται ένα σύνολο γνώσεων, συν-αισθημάτων, αισθητικών επιλογών, προσλήψεων, αντιλήψεων, στοιχείων και χαρακτηριστικών ταυτότητας. Ο λόγος των υποκειμένων περί των τεχνικών (τεχνίτες, εργατικό δυναμικό, γυναίκες, παιδιά) συνιστούν την «άνυλη πλευρά των υλικών τεχνικών» δηλ. αφηγήσεις, βιοϊστορίες, προφορικές μαρτυρίες που αφορούν εργασιακές σχέσεις, προσλήψεις, αναπαραστάσεις. Όπως σημειώνει εύστοχα ο Pfaffenberger (στο Γκουγκουλή 2012: 283) «η τεχνολογία εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την αλληλεπίδραση κοινωνικών και τεχνικών φαινομένων για να δημιουργήσουν τεχνοτοπία δηλ.

20. Για την μαστορία και τον καλό μάστορα ως αξιακές κατηγορίες στον λαϊκό πολιτισμό και στη λαϊκή κουλτούρα βλ. Σπυριδάκης 2012.

21. Εκτεταμένη και διεξοδική αναφορά στην έννοια της δεξιότητας στο Σέννερ 2011 σποράδην.

κοινωνικά κατασκευασμένους κόσμους νοήματος και κοινωνικότητας που προκύπτουν από την τεχνική δραστηριότητα».

Την εθνολογία, όπως και τις περισσότερες ανθρωπιστικές επιστήμες, δεν τις απασχόλησε ιδιαίτερα ο τρόπος μεταβίβασης της τεχνογνωσίας και η μαθητεία στα τεχνικά επαγγέλματα αφήνοντας αυτό το πεδίο κυρίως ως αντικείμενο της ιστορίας των τεχνικών και λιγότερο των επιστημών της εκπαίδευσης, της εργονομίας κ.ά. Ωστόσο, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Fr. Sigaut (1990:34) «ο διάλογος της εθνολογίας με τα επιστημονικά αυτά πεδία (disciplines) είναι απολύτως απαραίτητος».

Και στην Ελλάδα η έρευνα και μελέτη των τεχνικών επαγγελμάτων και της εκπαίδευσης σε αυτά υστερεί κατά πολύ με λίγες εξαιρέσεις²² και με αποτέλεσμα να έχει απωλεσθεί ένα μεγάλο τμήμα τεχνικών γνώσεων.

Η τεχνογνωσία και η μεταβίβασή της στηρίχθηκε με εξω-θεσμικό όσο και με θεσμικό τρόπο, δημιουργώντας μια παρακαταθήκη «τεχνικού κεφαλαίου» σε συγκεκριμένες κοινότητες. Αναφέρω ενδεικτικά το μονοτεχνικό Σουφλί με τη σηροτροφία-μεταξουργία του όπου η ανάπτυξη της μεταξοβιομηχανίας από τις αρχές του 20ού αι. μπόλιασε την τοπική τεχνική παράδοση δημιουργώντας «υβριδικές» μορφές του τεχνικού πολιτισμού²³ αλλά και άλλες περιοχές (όπως π.χ. η βυρσοδεψία στην Αμφισσα) όπου συνυπήρξαν οι προβιομηχανικές τεχνικές με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής.

Η μαθητεία²⁴ στα τεχνικά επαγγέλματα συνεχίστηκε μέσα από την προφορική παράδοση και την εμπειρία (παράδειγμα, βίωμα) στηριζόμενη σε συγγενειακές και κοινοτικές δομές παράλληλα με την ίδρυση και λειτουργία σχολών μαθητείας τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο ήδη από το πρώτο μισό του 20ού αι. Ενδεικτικά και σε ό τι αφορά σχολές υφαντικής, τομέας ο οποίος υποστηρίχθηκε περισσότερο από άλλους καθώς απευθυνόταν σε νεαρά κορίτσια από οικονομικά ασθενείς οικογένειες της ελληνικής υπαίθρου και προσφυγικές, κυριότερες των οποίων ήταν: «Το Σπίτι του Κοριτσιού» (1923) της Αγγ. Χατζημιχάλη που μετέπειτα εξελίχθηκε στην «Οικοκυρική, Βιοτεχνική, Επαγγελματική Σχολή “Ελληνικό Σπίτι”» (1938), ο «Διπλούς Πέλεκυς» στην Κρήτη (1925), η Λαμπριάδειος Βιοτεχνική Σχολή στο Ζαγόρι (1933), η Βιοτεχνική Σχολή στη Σάμο (1932), η Τούλειος Βιοτεχνική Σχολή στο Μέτσοβο

22. Πολυμέρου-Καμηλάκη 2013, Καραμανές 2013, Παπαδοπούλου 1988.

23. Π. Γκαγκούλια - Α. Λούβη - Μ. Οικονόμου - Στ. Παπαδόπουλος - Μ. Ρηγίνος 1990, Ζαρκιά 1997, Φλωράκης 2008, και άλλα.

24. Για τη μαθητεία στις συντεχνίες και τα οργανωμένα εργαστήρια βλ. Ντάτση 2006, Παπαγεωργίου 1986, Κωνσταντινόπουλος 1987 κ.ά.

(1937), το Ινστιτούτο Χωρικής Βιοτεχνίας «Ιωάννης Μεταξάς» (1939). Η δημιουργία του Συνδέσμου Εργαστηρίων Χειροτεχνίας (1931) με την ενεργό δράση της Αγγελικής Χατζημιχάλη, και την μετεξέλιξη του σε ΕΟΕΧ και στη συνέχεια σε ΕΟΜΜΕΧ (Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας) με διάφορες σχολές (υφαντουργίας, ξυλογλυπτικής, αργυροχρυσοχοΐας στην Ελλάδα κ.ά.) έδωσε τη δυνατότητα μεταβίβασης της «παραδοσιακής» γνώσης και του εκσυγχρονισμού της καθώς και της διατήρησης και εξέλιξης παραδοσιακών τεχνικών και μοτίβων²⁵. Στο ίδιο πλαίσιο περιλαμβάνεται η δραστηριότητα της «Ανώνυμης Εταιρείας Ελληνικές Τέχνες» (1930) με πρωτεργάτρια την Έλλη Παπαδημητρίου που είχε σκοπό τη στήριξη του ανθρώπινου χειροτεχνικού εργατικού δυναμικού των προσφύγων του '22²⁶.

Η ειδικευση (και στη συνέχεια η εξειδίκευση)²⁷, η οποία συνιστά μια κοινωνικά αναγνωρισμένη γνώση που ενσωματώνεται στην εργασία, παρέμενε έτσι πριν περάσει σε δημόσιους/κρατικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς από το Μεσοπόλεμο και κυρίως κατά το Β' μισό του 20ού αι. (Σιβιτανίδειος Σχολή, Διπλάρειος Σχολή κ.ά.) και εστίασε σε συγκεκριμένα τεχνικά επαγγέλματα (μεταλλοτεχνία, ξυλουργική, τυπογραφία, ηλεκτρολογία κ.ά.)²⁸.

Στην περιοχή της Γορτυνίας λειτούργησαν σχολές μαθητείας του ΕΟΜΜΕΧ στη Δημητρά, σχολή υφαντικής (λειτούργησε ως κρατική στα μέσα της δεκαετίας του '50 και επανaleιτούργησε στα πλαίσια του προγράμματος του ΕΟΜΜΕΧ στα μέσα της δεκαετίας του '80), στο Βαλτετσικό, σχολή ξυλογλυπτικής (1984-1992 στα πλαίσια του προγράμματος του ΕΟΜΜΕΧ) και στη Στεμνίτσα σχολή αργυροχρυσοχοΐας, η μόνη που εξελίχθηκε και λειτουργεί μέχρι σήμερα. Μάλιστα το 2020 η σχολή μετετράπη από Δημόσιο ΙΕΚ σε ημερήσιο ΕΠΑΛ Γορτυνίας με ειδικότητα αργυροχρυσοχοΐας και όπως σημειώνεται: «...συνεχίζει την παραδοσιακή τέχνη προσαρμοσμένη στα δεδομένα της σύγχρονης τεχνολογίας και επιστήμης».

Ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη είναι η παρακάτω μαρτυρία-αφήγηση της Ελένης Σ. για τη μαθητεία της στη Σχολή Αργυροχρυσοχοΐας αλλά και στη συνέχεια η εμπειρία της ως καθηγήτρια στην ίδια σχολή:

– Πως ήταν η εκπαίδευση στη Σχολή όταν ήσουν μαθήτρια;

25. Παπαδόπουλος (επιμ.) 1969, Μακρής 1981, Οικονόμου 2017.

26. Πετροπούλου 2022, 90-139.

27. Αναλυτικά για την μετάδοση της γνώσης, την εξειδίκευση και την κοινωνική τους διάσταση βλ. Narotzky 2007, 45-51.

28. Για τη Σιβιτανίδειο Σχολή βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου 2005.

Είχαμε δύο παππούδες για δασκάλους τον Λάμπη τον Κατσούλη και τον Αριστείδη τον Βλαχογιάννη όπου και αυτοί ίδρυσαν τη Σχολή στην ουσία. Είχαμε αρκετή πίεση για να μάθουμε και μας έδειξαν πάρα πολλά πράγματα ως επί το πλείστον στο χειροποίητο κόσμημα και όχι στην παραγωγή. Για την παραγωγή τα μάθαμε στη συνέχεια. Ήταν πολύ καλοί τεχνίτες και ειδικά ο Λάμπης ο Κατσούλης πολλά βραβεία στην Ελλάδα. Στη συνέχεια όταν διορίστηκα σαν καθηγήτρια για 5-6 χρόνια συνεργάστηκα με τον Λάμπη τον Κατσούλη και πήρα πάρα πολλά πράγματα γιατί σαν μαθητής δεν θεωρώ ότι μπορείς να μάθεις τα πάντα, παίρνεις τις βάσεις. Διδάσκαν χειροποίητο κόσμημα, σχέδιο ο Λάμπης ο Κατσούλης, μεταλλοπλαστική που στην ουσία είναι κατασκευή σε μέταλλο εικόνες, εκκλησιαστικά είδη. Ο Βλαχογιάννης μας έκανε μεταλλοπλαστική δηλ. σε ένα καλούπι με πίσσα και να χαράζουμε το μέταλλο. Ήταν αυτοδίδακτοι. Έχω ακούσει ότι ο Λάμπης ο Κατσούλης σε ηλικία 35 χρονών έμαθε την τέχνη αλλά ήταν ένας από τους καλύτερους τεχνίτες στην Ελλάδα. Εμάς όταν μας δίδαζε ήταν γύρω στα 70. Από όλη την Ελλάδα έρχονται μαθητές εκεί. Εγώ είχα από Σπάρτη, Καλαμάτα, Άργος, Αθήνα, Ναύπλιο. Δεκαπέντε είμασταν στην τάξη, νοίκιαζαν δωμάτια και φαγητό είχε μεσημέρι-βράδυ όπως γίνεται μέχρι σήμερα. Με πάρα πολλές εκθέσεις πανελλήνια, με διάφορα προγράμματα. Στο πρόγραμμα Δαίδαλος που εγώ ήμουν 10 χρόνια έχουμε πάρει πανελλαδικά βραβεία στο χειροποίητο κόσμημα. Θεωρώ ότι η παραγωγή είναι κάτι που το μαθαίνεις παρά πολύ εύκολα και άσχετος να είσαι αν σου δείξουν τα μηχανήματα δεν έχεις να κάνεις κάτι. Είναι σαν ένα πλανητήριο που δεν ξέρεις πως δουλεύει ε, δεύτερη-τρίτη φορά το μαθαίνεις! Σημαίνει ότι πρέπει να είσαι πολύ καλός στο χέρι να κάνεις το μοντέλο και από κει και πέρα να κάνεις τα υπόλοιπα. Η διαφορά του χειροποίητου από το παραγωγής είναι ότι για να κάνεις παραγωγή πρέπει να έχεις ένα για να το βγάλεις σε πολλά κεράκια και να ρίξεις το μέταλλο στο καλούπι και να βγει. Έτσι είναι πολύ πιο εύκολο και δεν έχεις να κάνεις κάτι στο χέρι για να κάνεις 20 κομμάτια. Μπορείς να κάνεις παραγωγή παίρνοντας το μοντέλο κάποιου άλλου και να κάνεις παραγωγή..... Όταν έφυγαν οι παλιοί δάσκαλοι από τη σχολή ήρθαμε εμείς, εγώ και άλλες δύο κοπέλες. Κατά καιρούς είχαν προσλάβει και άλλους ωρομισθίους για ένα εξάμηνο ή χρόνο. Διδάσκουμε το ίδιο αντικείμενο σε διαφορετικές τάξεις βάσει αναλυτικού προγράμματος. Στη Σχολή σαν μαθήτρια μπήκα το '85-'86 και το '88 ήρθα ως καθηγήτρια. Τη Σχολή την ανοίξαν το 1976 και μέχρι το '80 ήταν υπό την αιγίδα του EOMMEX και από τότε μέχρι σήμερα στο Υπουργείο Παιδείας.

– Όλοι αυτοί που ήταν ένας μύθος, οι γνωστοί αργυροχρυσόχοοι της Στεμνίτσας φημισμένοι στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια ήταν παρόντες στο έργο της Σχολής;

Άλλοι ναι άλλοι όχι. Αυτό έχω να καταθέσω εγώ από τα χρόνια που είμαι στη Σχολή. Από όσους ήρθαν πήραμε αρκετά από αυτή την παραδοσιακή γνώση που είχαν. Και μπορέσαμε πιστεύω να την μεταδώσουμε και στους μαθητές που έχουν προοδεύσει, έχουν ανοίξει εργαστήριο, έχουν πάει καλά στη ζωή τους σημαίνει ότι κάτι κάναμε και εμείς γι' αυτό.

– Σε σχέση με αυτό το κεφάλαιο της τεχνογνωσίας, κρατήθηκαν κάποια πράγματα, έχουν αλλάξει; Π.χ. οι τεχνικές της αργυροχρυσοχοΐας έχουν αλλάξει;

Δεν έχουν αλλάξει. Εμείς οι τρεις προσπαθούσαμε ό τι έχουμε μάθει από τους παππούδες και εξαφανίζονται σιγά-σιγά να τα δείχνουμε στα παιδιά. Και προσπαθούσαμε να τους τα δείχνουμε και τους λέγαμε αυτό μπορεί να μη χρειαστεί να το κάνετε ποτέ, μάθετε το όμως γιατί μπορεί και να χρειαστεί. Μπορεί κάποιες τεχνικές στο μέταλλο, στο κόσμημα και να έχουν χαθεί. Σίγουρα έχουν χαθεί κάποια. Εγώ π.χ. δεν ξέρω τις αναλογίες που γίνεται το σαβάτι. Το είδα σαν μαθήτρια, το έκανα μια φορά με τον Λάμπη τον Κατσούλη όμως έμεινε εκεί. Και τώρα κανένας δεν το κάνει. Το σαβάτι είναι κάτι φοβερό για μένα, όμως δεν μπορώ να πω ότι ξέρω τις αναλογίες. Βέβαια αν μου πει κάποιος να το παλέψουμε κάτι θα βγάλουμε και με τις σημειώσεις που έχω κρατήσει. Σε ένα σχολείο οι ώρες είναι πολύ λίγες και δεν μπορείς να δώσεις τα πάντα στα παιδιά. Εγώ θεωρώ ότι το σχολείο θα πρέπει να είναι 3 και όχι 2 χρόνια και να έχει πολλές ώρες εργαστήριο». (Ε.Σ. Ζάτουνα 2013).

Διδάσκοντας τους μαθητές στη Σχολή αργυροχρυσοχοΐας στη Στεμνίτσα (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

Η μαρτυρία-αφήγηση του Βαλτεσινικιώτη ξυλογλύπτη Παναγιώτη Κ. που ασκεί το επάγγελμα μέχρι σήμερα αναδεικνύει το στάδιο της μαθητείας στη σχολή ξυλογλυπτικής του ΕΟΜΜΕΧ και τις σημερινές συνθήκες άσκησης ενός παραδοσιακού τεχνικού επαγγέλματος.

Επισκευές στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του Ι.Ν. Αγίων Θεοδώρων στο Βαλτεσινίκο, έργο των αδελφών Ντινόπουλων (μέσα 19ου αι.) (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

«Είμαι Βαλτεσινιώτης και λέγομαι Κ. Π. (Πάκης) και έχω τελειώσει τη Σχολή ξυλογλυπτικής που ήταν εδώ πέρα. Ξεκίνησε το '84-'85 ο ΕΟΜΜΕΧ, τελείωσα 3 χρόνια τη Σχολή και πήγα στην Αθήνα και δούλεψα σε διάφορα μαγαζιά. Ξαναγύρισα σα δάσκαλος εδώ, στη σχολή του ΟΑΕΔ και μετά την είχαν μεταφέρει στο Λεβίδι. Μέχρι το 1992 ήταν η σχολή εδώ πέρα. Είχαν έρθει από το Αιγίνιο, από τη Σπάρτη, από τη Σάμο, από την Κύπρο. Εγώ είχα δάσκαλο τον Αχιλλέα τον Καραβασίλη. Ηπειρώτης δάσκαλος από κάποιο χωριό της Πωγωνιανής, πολύ καλός ο οποίος πέθανε μετά. Μετά ανέλαβα εγώ σα δάσκαλος του ΟΑΕΔ και τον Δημήτρη τον είχα μαθητή και τώρα τον έχω μαζί μου. Ένα παιδί, Πανάγος Κων/νος συνεχίζει κάτω στον Ασωπό, στη Σπάρτη. Στη σχολή μαθαίναμε λαϊκή παραδοσιακή τέχνη. Εγώ πήγα στην Αθήνα, στο Παγκράτι ήταν ο Γκαϊτατζής και είχε και στην Πλάκα έκθεση, «Αμοργός» λεγόταν το εργαστήριο. Ήθελα να μάθω και το εκκλησιαστικό γιατί στη σχολή δεν μπορούσαμε να μάθουμε. Τώρα κατά 80% ασχολούμαι με το εκκλησιαστικό. Τώρα το άλλο δεν έχει ζήτηση. Τότε φτιάχναμε κρεβατοκάμαρες, μπουφέδες, τραπεζαρίες..., σκυριανό, βυζαντινό. Δούλεψα εκεί Αηγιολάου, στον

Τορέλλη (;) στην Κολοκυνθούς ένα χρόνο για να δω το σκυριανό. Πέρασα σε πολλά εργαστήρια για να μάθω γιατί χρήματα δεν υπήρχαν. Πήγα σε ένα για κλασικό έπιπλο και Λουί Κένζ (Louis XV). Αν θέλεις να ασχοληθείς με την τέχνη να έχεις αντίληψη για όλα. Η Αθήνα δουλεύει πολύ το βυζαντινό, το τρίγλυφο που λέμε. Εγώ δουλεύω και σε άλλα είδη σχεδίων. Εγώ δουλεύω με το χέρι, με σκαρπέλο, δεν έχω παντογράφο. Μου είπε ο δάσκαλος, να πώς και ξεκίνησα, στην Γ' Γυμνασίου να πηγαίνω τα απογεύματα και μετά κόλλησα. Εγώ κάνω όλο το σχέδιο από την αρχή. Αυτό εδώ το τέμπλο ήταν μαύρο και καθαρίστηκε με βαμβάκι, πινέλο και ασετόν δεν χρησιμοποιήσαμε αντικείμενα να το καταστρέψουμε. Το δουλέψαμε πολύ γιατί έχει πολύ ωραίες παραστάσεις. Με τον παντογράφο από μακριά δεν φαίνεται αλλά από κοντά είναι χοντροκοπιά. Αυτό εδώ είναι ξύλο καρυδιάς. Εγώ τώρα δουλεύω φλαμούρι γιατί δεν πληρώνονται σήμερα οι δουλειές πάνω στα σκληρά ξύλα όπως η καρυδιά. Για να σκαλίσω ένα φλαμούρι θέλω 2-3 μέρες για να σκαλίσω καρυδιά θέλω 5-6 μέρες. Δεν συμφέρει οικονομικά. Στην ουσία αυτό εδώ είναι ένα ενιαίο ξύλο, μασίφ που έχει σκαφτεί στο χέρι αυτό, έχει σκαλισθεί, δεν έχουν προσθέσει άλλο ξύλο επάνω. Αυτό το πάχος μπορεί να ήταν 6-7 πόντους και έχει και άλλους δύο πόντους πίσω. Βλέπεις εδώ τη λεπτομέρεια στο φύλλο πως το έχουν σκαλίσει. Για να κάνεις μια παράσταση σαν αυτή εδώ με τόση λεπτομέρεια μπορεί να φας 1 και 2 μήνες. Στον Άγιο Γεώργιο επάνω είναι και οι κολόνες σκαλισμένες. Έχουν αμπέλοφυλλα στριφτά. Αυτό το έχει κάνει ζυλογλύπτης Βαλτεσινιώτης, Κωσταντές λεγότανε. Εγώ προσπαθώ πάντα να βάζω δουλειά αλλά άμα δεν πληρώνεται δεν μπορείς, δεν προλαβαίνεις τα έξοδα». (Π.Κ., Βαλτεσινίκο, 2013).

Οι Λαγκαδινοί μαστόροι είναι φημισμένοι για την οικοδομική τους τέχνη, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και παλαιότερα (αρχές 20ού αι. Αμερική, Καναδάς) έξω από αυτόν. Δεν έχουν θητεύσει σε σχολή μαθητείας²⁹ αλλά έχουν μάθει την τέχνη από μικρά μαστορόπουλα μέσα στο οικογενειακό και ευρύτερα συγγενειακό περιβάλλον τους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κάτω από τη συλλογική ονομασία «Λαγκαδινοί μαστόροι» συμπεριλαμβάνονται χτίστες και τεχνίτες της οικοδομικής από όλα σχεδόν τα χωριά και τους οικισμούς της Β. Γορτυνίας: Λευκοχώρι³⁰, Σταυροδρόμι, Βυζίκι, Περδικονέρι, Αετορράχη,

29. Τα τελευταία χρόνια με πρωτοβουλία του συλλόγου «Άνθη της πέτρας» λειτουργεί θερινό σχολείο παραδοσιακού χτισίματος πέτρας στα Λαγκάδια βλ. <https://www.anthispetras.gr/index.php/el/>

30. Για τους χτίστες και τις μετακινήσεις του Λευκοχωρίου (Ρεκούνη) και τη συνθηματική γλώσσα που χρησιμοποιούσαν βλ. Αικατερινίδης 1972 και για το Περδικονέρι και τους συνοικισμούς του, βλ. Κυριακόπουλος 2000: 118-146 όπου και γλωσσάρι των μαστόρων. Επίσης την μελέτη του Χρ. Κωνσταντινόπουλου (1970) με αναφορά στους Λαγκαδινούς μαστόρους.

Ο μοναδικός ξυλογλύπτης στο Βαλτεσινίκο
επὶ τῷ ἔργῳ (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Κοκκινόραχη, Καλλιάνι, Σέρβου, Λυκούρεσι, Λυσσαρέα, κ.ά. Οργανωμένοι σε ομάδες, τα γνωστά «μπουλούκια» περιέτρεχαν τον ελλαδικό χώρο (Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, νησιά) μέχρι πρόσφατα όπως αφηγείται ο χτίστης Δημήτρης Ρ. από τα Λαγκάδια:

«Παππούς, πατέρας μαστόροι. Η καταγωγή μας πρέπει να είναι Ηπειρώτες, Ρούτης. Εγώ πήγα μαστορόπουλο που λέμε το 1954. Με τα ζώα. Ήταν πρωτομάστορας, πελεκάνος πολύ ο πατέρας μου. Ο παππούς μου πελεκάνος, καλλιτέχνης τον θυμήθηκα. Εγώ συνέχισα μετά αλλά όχι σαν πελεκάνος, σαν τον πατέρα και τον παππού. Δούλεψα μαστοριά με γαϊδουρομούλαρα που λέμε. Μπουλούκι ήμασταν δέκα άτομα και δώδεκα-δεκαπέντε. Μαστόροι, νταμαρτζήδες που βγάνανε την πέτρα, μαστορόπουλα που κουβαλάγαμε την πέτρα, βγάναμε τον άμμο και φορτώνουμε τα γαϊδούρια, μουλάρια. Εμείς είχαμε μουλάρια γιατί ήταν ο πατέρας μου πρωτομάστορας, αφεντικό. Πηγαίναμε στα χωριά και λείπαμε 3-4 μήνες. Ερχόμασταν θερίζαμε, αλωνίζαμε, κόβαμε ξύλα για το χειμώνα. Και ξαναφεύγαμε τον

Αύγουστο και ερχόμασταν πάλι τέτοια εποχή, τέλη Οκτώβρη για να σπείρουμε. Αναλόγως τη δουλειά. Εγώ πήγα το '54 σε ένα χωριό εδώ κάτω στα Τριπόταμα. Κάναμε ένα δημοτικό σχολείο σε ένα χωριό, Ποροκίο λέγεται. Δεν υπήρχε δημοσιότητα τότε και πηγαίναμε με τα ζώα. Ήρθαμε εδώ τον Αλωνάρη, τον θεριστή που λέγαμε, τον Ιούλιο για να θερίσουμε, να αλωνίσουμε, βάλαμε τα σιτηρά μέσα, άχυρα για τα ζώα, κάναμε ξύλα, έλατα για να ξεχειμωνιάσουμε. Φύγαμε εκείνη τη χρονιά πριν της Παναγίας, στις 5 Αυγούστου πάλι για τα Τριπόταμα, Λάμπεια λέγεται και μεγάλη Δίβρη και καβαλήκαμε το βουνό και πήγαμε σ' ένα χωριό Τσίπιανα το λέγανε είχε πάρει ένα σπίτι ο πατέρας μου. Μετά κατεβαίνομε στο Κακοτάρι είναι ένα μοναστήρι της Παναγίας. Φτιάξαμε εκεί έναν ξενώνα και μετά κατεβήκαμε στο Ανδρόνι όλα αυτά στο Ν. Ηλείας και ήρθαμε πάλι εδώ να σπείρουμε. Σεπτέμβρη-Οκτώβρη φύγαμε πάλι για ένα χωριό στον Αάλα, Τάριζα το λέγαν τότε τώρα Αχλαδινή. Το χωριό αυτό δεν είχε νερό και πήραμε ένα μουλάρι από εδώ για να κουβαλάμε το νερό. Γυρίσαμε πριν τα Χριστούγεννα και ξαναφύγαμε την άνοιξη, μετά τις απόκριες, την Καθαρά Δευτέρα που άνοιγε ο καιρός. Μιλάμε τώρα για 60 χρόνια πίσω...». (Δ.Π., Λαγκάδια 2013).

Λιθανάγλυφη χρονολογημένη επιγραφή σε εκκλησία

Η παραπάνω αφήγηση χαρτογραφεί με παραστατικό τρόπο τη μετακίνηση του «μπουλουκιού» μέσα στο χώρο αλλά και στο χρόνο με τον τρόπο και τις στρατηγικές μέσα από τις οποίες οργανώνουν την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Οι ορεινές αυτές κοινωνίες της Γορτυνίας διατηρούν στη βάση τον αγροτικό τους χαρακτήρα που συμπληρώνει τον μεταποιητικό προσανατολισμό και την τεχνική τους εξειδίκευση.

Έργο Γορτύνιων μαστόρων το πέτρινο σπίτι στη Σύρνα; (φωτ. Α. Οικονόμου, 2011)

Ο Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μοναστηράκι και επιγραφή, έργο τοπικών μαστόρων (φωτ. Α. Οικονόμου 2012)

Η υφαντική αποτέλεσε έναν σημαντικό τομέα της μεταποιητικής δραστηριότητας των αγροτικών κοινοτήτων με έμφυλα χαρακτηριστικά καθώς βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια των γυναικών και μεταβιβαζόταν από αυτές.

«– Από πού είχες μάθει; Από τη μητέρα σου; Τι φτιάχνατε παλιά στον αργαλειό;
Ναι, ναι. Και τι δε φτιάχναμε! Όλα τα ρούχα που χρησιμοποιούσανε εκεί τα φτιάχναμε. Δεν είχαμε τίποτα έτοιμα. Και τώρα τα πετάζαμε.

– Τώρα κάνεις κι άλλα πράγματα εκτός από κουρελούδες;

Όχι. Παλιά κάναμε σακιά, δισάκια, τράστα, που χρειαζόμασταν εδώ δεν είχαμε τσάντες και τσαντάκια, ένα πατσαβούρι φτιάχναμε από κάνα παλιό ρούχο. Και μάλλινα κάναμε, μαλλί από σπάθι, διάφορα.

– Είχε πολλή δουλειά αυτό;

Το σπάθι ήτανε πολύ κουραστικό γιατί ήτανε κλαρί και το κόβαμε το διαλέγαμε, το βράζαμε στο καζάνι και μετά το βάζαμε στο νερό φτιάχναμε στο νερό το κινούμενο κάτι σαν γούβες και το βάζαμε εκεί και το αφήναμε καμιά βδομάδα κι αυτό μαλάκωνε η φλύδα και το τρίβαμε σε μια πλάκα και φτιάναμε το μαλλί. Το ξύλο χώρια, το μαλλί χώρια. Φτιάναμε σακιά γιατί δεν υπήρχανε σακούλες.

– Φτιάχνατε και ρούχα από το σπάρτο;

Εφτιάχναμε και στρώματα, απλάδες που τις λέμε εμείς. Μετά που βγήκαν τα εργοστάσια που φτιάχναν κουβέρτες καμηλό. Εφτιάχναμε με τα νήματα, τα βάφαμε τα μαλλιά, τα πλέναμε, τα ξέναμε σε μηχανές τα κάναμε κλωστές και φτιάχναμε καμηλό κουβέρτες. Μετά είχανε φτιάσει αργαλειούς στο Καλλιάνι, με μηχανήματα και εκάναμε και χαλιά για χάρω.

– Τους πηγαίνατε εσείς τα μαλλιά;

Τους πηγαίναμε τα νήματα βαμμένα και μας τα πνέθανε». (Μαρία Κ., Κοντοβάζαινα 2012).

Η λειτουργία της Σχολής Υφαντικής στη Δημήτρα δεν στάθηκε ικανή να διασώσει και διαδώσει στις νεότερες γενιές αυτή την τεχνογνωσία η οποία παρέμεινε σε οικιακό/οικοτεχνικό επίπεδο με φθίνουσα πορεία μέχρι σήμερα.

«– Έχει μείνει αυτή η τέχνη εδώ πέρα;

Τώρα όχι. Υπήρχε και σχολή εδώ, το '54-'55, κρατική ήταν για 3-4 χρόνια. Αρχές του '60 είχε κλείσει.

– Έχει μείνει τίποτα από αργαλειούς, μηχανές.

Όχι, έχουν καταστραφεί. Από ιδρύματα ήταν τα παιδιά.

– Ερχόντουσαν από άλλα μέρη;

Και από άλλα μέρη και από δω. Ζούσαν μέσα, ήταν σαν οικοτροφείο. Για να μάθουν οικοκυρική και μοδιστρική. Ήταν και στα πλαίσια του σχεδίου Μάρσαλ και έχει μείνει.» (Γεώργιος Π., Δήμητρα 2012).

Χαρακτηριστική είναι και η αναφορά της Ελένης Σ. με καταγωγή από την Αράχωβα Γορτυνίας, που έμαθε να υφαίνει από τη μητέρα της και αγωνιά για την εξαφάνιση της υφαντικής στην περιοχή επισημαίνοντας τις αλλαγές και τις δυσκολίες που έχουν συντελεστεί στη σύγχρονη εποχή:

«– Αυτό που ξεχωρίζω ότι έχει μια παράδοση χρόνων είναι η υφαντική. Έχεις

επηρεαστεί από αυτό; Έχεις δει γυναίκες να ασχολούνται εδώ στην περιοχή με κάτι στον αργαλειό;

Μου άρεσε από πιτσιρίκι γιατί είχε η μητέρα μου αργαλειό. Επειδή φοβόταν μήπως της καταστρέψω το νήμα δεν με άφηνε. Οπότε εγώ πήγαινα κρυφά. Το έπαιρνε είδηση ότι είχα καθίσει στον αργαλειό, αλλά μέχρι εκεί. Το είχα αποθημένο. Οπότε πριν είκοσι χρόνια ζήτησα και μου έφτιαξαν αργαλειό, αντίγραφο της μητέρας μου. Ήταν τότε κάποιος που τον έφτιαχνε. Δεν είναι δύσκολο να φτιάξεις αργαλειό, τα δύσκολα είναι τα άλλα. Τον άφησα γιατί δεν είχα χώρο αλλά όταν ήρθα στο πατρικό μου, στη Ζάτουνα η πρώτη έννοια ήταν να φτιάξω το υπόγειο και να στήσω τον αργαλειό. Έπρεπε να βρω μιτάρια και χτένια και γύρω στον ένα χρόνο έψαξα παντού. Κάποιοι μου έδωσαν, κάποια ήταν χαλασμένα και τα διορθώσαμε. Όμως ψάχνοντας στα σκουπίδια βρήκα μιτάρια και χτένια πολλά. Και έτσι έχω τα πάντα τώρα! Γίδιασμα μου έδειξε μια θεία μου και σαν όνειρο το θυμόμουν από τη μητέρα μου. Το διάσιμο που λέμε εδώ το έκανε η μητέρα μου στον τοίχο και γύριζε γύρω-γύρω σαν παλαβή αλλά δεν καταλάβαινα τι κάνει. Μου έδειξε μια θεία μου και πως περνάμε τις κλωστές στο αντί. Και μετά να το περάσουμε στα μιτάρια και στο χτένι. Αμα σου δείξει κάποιος και θέλεις να το μάθεις, το μαθαίνεις. Και έτσι έχω μάθει τα πάντα.

Εδώ εσύ που είσαι ντόπια έχεις δει να υπάρχουν γυναίκες που κάνουν αργαλειό ακόμα;

Όχι. Ούτε αργαλειό στο σπίτι δεν έχουν. Τους κάψανε τους αργαλειούς γιατί τους είχανε άχτι! Θέλει ώρες πολλές, πρέπει να είσαι κλεισμένος μέσα. Το κάνανε επάγγελμα κάποτε, νύχτα πάντα μετά τα χωράφια οπότε είχαν αγανακτήσει. Στη Δήμητρα και στου Ράφτη και στη Δημητσάνα είχαν σχολές και μάθαιναν υφαντική. Στη Δημητσάνα το θυμήθηκα εγώ σαν μαθήτρια στο Λύκειο. Η αλήθεια είναι ότι δεν θα μπορέσω να κάνω ποτέ τα υφαντά που έκαναν οι γιαγιάδες. Θέλει πολλές ώρες, πολλή δουλειά. Αλλά κάνω άλλα πράγματα. Ο αργαλειός έχει πολλά πράγματα εγώ ξέρω ένα μόνο. Μου έχουν πει και έχω δει ότι μπορείς να υφάνεις με τέσσερα μιτάρια αλλά εγώ ξέρω μόνο με τα δύο γιατί δεν βρέθηκε κάποιος να μου δείξει. Αναζητώ πάντα πράγματα. Όπως δεν βρίσκω γυναίκα να μου δείξει πως γίνονται τα μιτάρια. Πήρα και μια απάντηση πληρωμένη από μια γιαγιά: “Ξέρεις τα μιτάρια τα δείχνουμε σε ελεύθερες κοπέλες, όχι σε παντρεμένες!”

– Αυτό μπορεί να έχει έναν συμβολισμό, μια πρόληψη.

Ναι, μπορεί. Εγώ ήθελα να μάθω γιατί έρχονται και μαθήτριες εδώ και ήθελα να τους δείξω για να μάθουν. Εγώ έχω μιτάρι και δεν θέλω να φτιάξω αλλά γιατί να μην δείξω σε κάποιους νεότερους; Θα χαθεί όντως ένα κομμάτι της τεχνογνωσί-

ας. Τα χτένια που φτιάχναν οι χτενάδες είχαν και ημερομηνία επάνω. Τα μιτάρια πολύ λίγες γυναίκες ήξεραν και τα έφτιαχναν. Επίσης αναζητούσα νεροτριβή για να κάνω κάποια υφάσματα που είχε η μητέρα μου αλλά δεν βρήκα. Αυτή του μουσείου θέλει πίεση περισσότερο. Τελικά τα έστειλα στον Φίλια στην Καλαμάτα. Μου είπαν ότι λειτουργεί και στον Φούσκαρη, κοντά στα Λαγκάδια. Έχω και άλλα σαΐσματα από τη μητέρα μου με γίδινο μαλλί και θέλω να πάω στη νεροτριβή να το δω, το θυμάμαι σαν όνειρο από παιδί. Αναζητούσα και δεν μπορούσα να βρω κάπου νήματα σε όλη την Ελλάδα. Δυσκολεύτηκα πολύ να βρω στημόνι. Δεν εύρισκα πουθενά μα πουθενά και βρήκα στην Καλαμάτα που το πληρώνω και πανάκριβο, το κόκκινο το βαμβακερό, αλλά δεν είναι σαν το στημόνι το παλιό. Τεράστια διαφορά με το παλιό έκοβες τα δάχτυλά σου. Πουθενά στην Ελλάδα δεν μπορούσα να βρω εργοστάσιο να κάνει το μαλλί τουλούπες, μπάλες και μετά να το κάνει κλωστή. Αλλά όλα έχουν κλείσει. Δεν μου αρέσουν τα έτοιμα να τα βάλω στο σπίτι μου. Είμαι έτσι εγώ με την παράδοση».

Η πληροφορήτρια Μαρία Κ. υφαίνοντας κουρελούδες στον αργαλειό
(Κοντοβάτσινα, φωτ. Α. Οικονόμου 2012)

Μουσειακή εκφορά και αναπαράσταση των τεχνικών: μερικές επισημάνσεις

Όσον αφορά τα μουσεία σκόπιμο είναι να ξαναθυμηθούμε τον επικαιροποιημένο ορισμό του ICOM (Πράγα 2022) που ανταποκρίνεται στις σημερινές συνθήκες και το ρόλο του μουσείου στις σύγχρονες, παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες:

«Το Μουσείο είναι ένας μόνιμος, μη κερδοσκοπικός οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας, ο οποίος ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει τεκμήρια υλικής και άυλης κληρονομιάς. Ανοιχτά και προσβάσιμα στο κοινό, χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προάγουν την ποικιλομορφία και την αειφορία. Λειτουργούν και επικοινωνούν με επαγγελματική δεοντολογία και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες με σκοπό την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία τον αναστοχασμό και τη διάδοση της γνώσης»³¹.

Εύλογα λοιπόν έχει επηρεασθεί το είδος και η θεματολογία των σύγχρονων μουσείων και των μουσειακών εκθέσεων, η επιλογή των μουσειακών αντικειμένων, η μουσειακή εκφορά των εκθεμάτων, οι μουσειακές διαδραστικές πρακτικές, η εκπαιδευτική τους διάσταση, ο ενεργός ρόλος και η σημασία τους στο σύγχρονο κοινωνικό γίνεσθαι κάνοντας τα μουσεία αυτό που πρέπει να είναι δηλ. «ανοικτές πολιτισμικές και πολιτιστικές διαδικασίες».

Στον μακρύ κατάλογο των θεματικών μουσείων του ICOM εντάσσονται, από τα μέσα του 20ού αι., και τα μουσεία που έχουν ως στόχο τους την έρευνα, προβολή και αξιοποίηση του τεχνικού πολιτισμού όπως τα λαογραφικά/εθνογραφικά, τα υπαίθρια, ανοικτά μουσεία και τα οικομουσεία, τα μουσεία τεχνικού πολιτισμού [τεχνικά ή μονοτεχνικά, μονοθεματικά], τα μουσεία βιομηχανικής αρχαιολογίας αλλά και –σε ορισμένες περιπτώσεις– τα μουσεία των επιχειρήσεων, συμπεριλαμβάνοντας σε όλα αυτά και τις μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις τους. Οι μουσειακές αυτές μονάδες έχουν στόχο μέσα από μια εθνογραφική και ιστορική ματιά, να διατηρήσουν και να αναδείξουν επαγγέλματα, τεχνικές, εργαλειακό εξοπλισμό, εργασιακές και κοινωνικές σχέσεις και να αναδείξουν τελικά «το σύνολο μιας τεχνολογικής αλυσίδας για ένα προϊόν ή ακόμα

31. Ο προηγούμενος ορισμός του μουσείου ήταν σε ισχύ από το 2007. Οι νεότερες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές με τις σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις (οικονομικοί μετανάστες, πρόσφυγες κ.ά.) επέβαλαν ως αναγκαία την επεξεργασία ενός νέου συμπεριληπτικού ορισμού του μουσείου από το ICOM ο οποίος ψηφίστηκε πρόσφατα (2022) και παρατίθεται εδώ η επίσημη μετάφρασή του στα ελληνικά η οποία έγινε ύστερα από διαβούλευση και με την φροντίδα του ελληνικού τμήματος του ICOM.

ένα οικολογικό σύνολο που αφορά ένα ολοκληρωμένο τεχνικό σύστημα» όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζει ο G.-H. Riviere³².

Πολλά και υποδειγματικά είναι τα υλοποιημένα και επιτυχημένα παραδείγματα στις παραπάνω κατηγορίες των μουσείων που έχουμε από τη Δ. Ευρώπη (Γαλλία, Αγγλία κ.ά.). Στη Γαλλία, και ιδιαίτερα σε μικρά αστικά κέντρα και σε κωμοπόλεις τα οποία ήταν φημισμένα για την παραγωγή τοπικών προϊόντων, δημιουργήθηκαν μουσεία τεχνικού πολιτισμού στα οποία λειτούργησαν και κέντρα εκμάθησης και μετάδοσης των παραδοσιακών τεχνικών με αντίστοιχη παραγωγή προϊόντων προς πώληση. Τέτοια τεχνικά μουσεία μεταξύ πολλών άλλων είναι στη Γαλλία το Musée de la taillanderie de Nans-sous-Sainte Anne για αγροτικά εργαλεία, Musée de la sidérurgie en Bourgogne du Nord, για τη σιδηρουργία, Musée Douarnenez-Port-Musée για την ξυλοναυπηγική, Musée Cénevol για την μεταξουργία, και πολλά οικομουσεία³³ αλλά και ορισμένα ανοικτά/υπαίθρια μουσεία στην Ανατ. Ευρώπη όπως το Astra Museum στο Sibiu της Ρουμανίας με εκθέματα από τις τεχνικές της άλεσης, της σιδηρουργίας, της ξυλουργικής κ.ά.

Στα καθ' ημάς μουσειακά, στο ξεκίνημα αυτής της προσπάθειας για την ανάδειξη του τεχνικού πολιτισμού τοποθετείται και η εξαιρετική περιοδική έκθεση του Μ. Μπενάκη «Παραδοσιακές καλλιέργειες» το 1977 υπό τη διεύθυνση του αξεχαστου και πρωτοπόρου στα σύγχρονα μουσειακά τεκταινόμενα Αγγ. Δεληβορριά και η πιο πρόσφατη μόνιμη έκθεση «Άνθρωποι και εργαλεία» (2008) που λειτουργεί ως παράρτημα του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (σήμερα Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού). Στις μουσειακές αυτές πρακτικές εντάσσεται το διευρυνόμενο μέχρι σήμερα δίκτυο των τεχνολογικών μουσείων του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (πρώην Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ) με πρωταρχικά υλοποιημένα και πετυχημένα εγχειρήματα το Μουσείο Μετάξης στο Σουφλί (1990) και το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα (1997), με την έμπνευση και τη συνολική εποπτεία του Στέλιου Παπαδόπουλου καθώς και τον εμπλουτισμό του στη συνέχεια με άλλα επτά θεματικά μουσεία που συνθέτουν ένα δίκτυο τεχνολογικών μουσείων στον ελληνικό χώρο³⁴.

Στην περιοχή της Γορτυνίας έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν λαογραφικά μουσεία και λαογραφικές συλλογές σε διάφορα χωριά (Θεόκτιστο, Σταυροδρόμι,

32. Οικονόμου 2014: 176.

33. Musées et Sociétés 1993.

34. Για το δίκτυο των τεχνολογικών μουσείων του ΠΙΟΠ βλ. <https://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn.aspx>

Βυζίκι, Τρόπαια, Ράφτη, Λαγκάδια, Μαγούλιανα, Σπάθαρα, Βυτίνα, Παναγιά, Δημητσάνα, Ζυγοβίσι, Στεμνίτσα, κ.ά.). Ξεχωρίζει για την ιδιαίτερη αναφορά και παρουσίαση στα τεχνικά επαγγέλματα το Μουσείο Στεμνίτσας που δημιουργήθηκε το 1986³⁵ και σήμερα βρίσκεται υπό ανακατασκευή του μουσειογραφικού του προγράμματος.

Ο ρόλος των μουσείων είναι κομβικός στη διάσωση και διάδοση των τεχνικών και της τεχνικής πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς λειτουργούν σε τόπους οι οποίοι αναδείχθηκαν σε κέντρα μεταποιητικών δραστηριοτήτων. Η αξιοποίηση του τοπικού τεχνικού δυναμικού με συγκέντρωση πληροφοριών, οπτικο-ακουστική καταγραφή των παραδοσιακών τεχνικών -όπου ακόμα αυτές εφαρμόζονται- και κυρίως η συστηματική διοργάνωση εργαστηρίων και σεμιναρίων για εκμάθηση των τεχνικών στη νέα γενιά θα πρέπει να περιλαμβάνονται στις δράσεις ενός εθνογραφικού τεχνολογικού μουσείου.

Αργαλειός και υφαντά στο λαογραφικό μουσείο στο Ράφτη (φωτ. Α. Οικονόμου 2007)

Αποψη από τα εκθέματα του βυρσοδεψείου στο Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα (φωτ. Α. Οικονόμου 2022)

35. Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας 1991.

Από τον τοπικό πολιτισμό στην τοπική πολιτιστική κληρονομιά

Η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς³⁶ δεν είναι νέα στις ανθρωπιστικές επιστήμες αν και τα τελευταία χρόνια έχει διευρυνθεί το περιεχόμενό της περιλαμβάνοντας τόσο την υλική όσο και την άυλη πολιτιστική κληρονομιά³⁷ και έχει επαναπροσδιορισθεί οδηγώντας σε μια θεσμική κατοχύρωση και αναγνώριση η οποία υποδεικνύει και τις ανάλογες διαχειριστικές πολιτικές και πρακτικές. Έχουμε φτάσει στο σημείο σήμερα όταν αναφερόμαστε γενικότερα για τον λαϊκό, παραδοσιακό πολιτισμό να ταυτίζουμε απόλυτα την έννοια και το περιεχόμενο του πολιτισμού ενός τόπου με εκφάνσεις, δρώμενα, πανηγύρια, γιορτές, τεχνικά επαγγέλματα, προϊόντα κ.λπ. τα οποία έχουν προκριθεί και συνιστούν την τοπική πολιτιστική του κληρονομιά. Σε αυτή την επιλογή των «αντιπροσωπευτικών, αυθεντικών» πολιτισμικών στοιχείων ενός τοπικού πολιτισμού, εκτός των άλλων, βασικό ρόλο διαδραματίζει ο τουρισμός και η προσέλκυση επισκεπτών με συνεπακόλουθο να προτάσσονται τα πιο δημοφιλή/λαοφιλή στοιχεία όπως τα μουσικοχορευτικά, τα δρώμενα, οι γιορτές και τα πανηγύρια και πιο πρόσφατα οι γιορτές/φεστιβάλ/εκδηλώσεις με αφορμή αγροδιατροφικά προϊόντα.

Στην περιοχή της Γορτυνίας η διαχείριση και η «κεφαλαιοποίηση» της πολιτιστικής κληρονομιάς στηρίζεται στην ανάδειξη και προστασία τοπων και μνημείων του ιστορικού παρελθόντος με έμφαση στον Αγώνα του 1821, θρησκευτικών προσκυνημάτων (μοναστήρια, εκκλησίες), και αρχιτεκτονικών κτισμάτων σε διατηρητέους οικισμούς (Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Ζάτουνα κ.ά.) προβάλλοντας το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο της (Οικονόμου 2014, 2021). Η σημαντική νεότερη τεχνική πολιτιστική κληρονομιά της Γορτυνίας προκρίνεται μόνο ως μουσειακό έκθεμα και αναπαράσταση ενώ η διάδοση και διαφύλαξη του τεχνικού πολιτισμικού κεφαλαίου παραμένει αναξιοποίητη.

Το «σήμερα και το αύριο» των τεχνικών-χειροτεχνικών επαγγελμάτων

Το εγχείρημα της καταγραφής και της μετάδοσης της τεχνικής γνώσης, κυρίως μέσω της βιωματικής σχέσης και της μαθητείας, βασισμένο σε έναν αθησαύριστο ακόμα πλούτο γνώσεων και πληροφοριών, δεν ούτε εύκολο, ούτε απλό.

36. Για μια γενική κριτική προσέγγιση θεωρητικών ζητημάτων για την πολιτιστική κληρονομιά βλ. Hafstein 2012: 500-519 και στα ελληνικά Οικονόμου 2019 όπου και βιβλιογραφία.

37. Ιδιαίτερα για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά και την εφαρμογή της στην Ελλάδα βλ. Φωτοπούλου 2016.

Απαιτεί την τήρηση των αναγκαίων όρων και προϋποθέσεων όπως έρευνα, καταγραφή, ταξινόμηση, και, σε ό τι αφορά τα μουσεία διάσωση υλικών και άυλων τεκμηρίων, συντήρηση, έκθεση, εκπαίδευση, μετάδοση της γνώσης.

Για την σημερινή κατάσταση ειδικότερα στην τέχνη της οικοδομικής αποκαλυπτικά είναι τα λόγια του Αθανάσιου Μπ. από του Σέρβου, γνωστό μαστοροχώρι της Β. Γορτυνίας:

«– Παλιά φεύγανε μπουλούκια από δω;

Ναι πηγαίνανε κομπανίες, με τον αρχιμάστορα που έπαιρνε τις δουλειές κυρίως στη Μεσσηνία και στη Λακωνία μέχρι τα χωριά της Πάτρας. Και πολλοί μετά το ρίζανε στο εμπόριο και στα γράμματα.....

– Μαστορική υπάρχει ακόμα;

Μέχρι τελευταία δουλεύαν πολλοί στην Αθήνα, αλλά η παραδοσιακή δεν υπάρχει.

– Υπάρχει κανένας από τους παλιούς;

Υπάρχουν αλλά έχουν φύγει. Οι καινούργιοι μάθαν άλλες τεχνικές στην Αθήνα. Τώρα έχουμε τους Αλβανούς. Ο παππούλης μου μετά τον Δεύτερο πόλεμο, σώζονται γράμματά του που έλεγαν να πάει να χτίσει γεφύρια, εκκλησίες, ήταν καλός τεχνίτης. Αλλά αυτοί εξέλειπαν».

Γιατί το πεδίο του νεότερου –προβιομηχανικού και βιομηχανικού– υλικού/τεχνικού πολιτισμού μπορεί, ακόμα και σήμερα, να αναδειχθεί και να αποδειχθεί ως ένας γόνιμος διεπιστημονικός χώρος τόσο έρευνας και μελέτης από τις ιστορικές, κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες όσο και ένα δυναμικό πεδίο πρακτικής εφαρμογής και αξιοποίησης από τις οικονομικές, θετικές και τεχνολογικές επιστήμες αντίστοιχα.

Ενεργοποιείται μέσα από την απαραίτητη συνεργασία των επιστημονικών-ερευνητικών ομάδων, του έμπυχου τοπικού δυναμικού –ό τι έχει απομείνει τώρα από τους τεχνίτες/χειροτέχνες–, της θεσμοθετημένης τεχνικής εκπαίδευσης και των τοπικών πολιτιστικών και κοινωνικο-οικονομικών φορέων, έτσι ώστε μέσα από μια αλληλοσυμπληρούμενη-διαδραστική σχέση (έρευνα - τεχνογνωσία - εκπαίδευση - μετάδοση) να αναδειχθεί σε ζωντανό κομμάτι και δυναμικό παράγοντα για την ανάπτυξη της κοινωνίας και της εθνικής οικονομίας.

Κλείνοντας επανερχόμαστε στα αφετηριακά ερωτήματα καθώς οι απαντήσεις παραμένουν ως μια πρόκληση και ανοικτή διαδικασία.

Τι μπορεί να προσφέρει στις σημερινές συνθήκες, στην εποχή της «υψηλής τεχνολογίας» η ιστορική γνώση και η αναδρομή στις τεχνικές και τα επαγγέλματα του παρελθόντος;

Μπορούμε να μαθητεύσουμε στα νάματα της παράδοσης αντλώντας γνώσεις, διαδικασίες, εμπειρίες, συμπεριφορές και αξίες από την τοπική παράδοση και να «μπολιάσουμε» το σήμερα στο χώρο των τεχνικών και μεταποιητικών επαγγελμάτων;

Με ποιο τρόπο μπορεί να συμβάλλει αυτή η αναδρομή στο να μετατραπεί «η νοσταλγική/ρομαντική διάθεση για το παρελθόν» και η «επίκληση στο συναισθήμα και τη νοσταλγία» σε οργανωμένη δράση στις σύγχρονες τεχνικο-οικονομικές αναγκαιότητες για το παρόν και το μέλλον;

Αποτελεί η έρευνα, καταγραφή, ταξινόμηση, διάσωση, των τεχνικών αναγκαία συνθήκη και με ποιους όρους και προϋποθέσεις για το σήμερα;

Πως μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί αυτό το τεχνικό απόθεμα και να «αναπληρωθούν» οι χαμένοι κρίκοι στην αλυσίδα της χειροτεχνικής παράδοσης;

Πως τα μουσεία –ειδικότερα τα μουσεία τεχνικού πολιτισμού, τα εθνογραφικά/λαογραφικά μουσεία– μπορούν και πρέπει να συμβάλλουν στη διατήρηση, μετάδοση και αξιοποίηση της «κεκτημένης» τεχνικής γνώσης;

Ευρύτερες περιοχές όπως στην πολυτεχνική Γορτυνία με πλούτο και παράδοση τεχνικών επαγγελμάτων, αργυροχρυσοχόια, ξυλογλυπτική, βυρσοδεψία, υποδηματοποιία, οικοδομική, και πολλά παραδείγματα, παραμένουν «εν δυνάμει» αναγνωρίσιμα και αξιοποιήσιμα ως πολιτιστική κληρονομιά³⁸ και ως οικονομικός πόρος σε μια τοπική αειφορική ανάπτυξη.

Ζευγάρι πλανόδιων γανωτήδων στο Βυζίκι. Μια τέχνη που χάθηκε μαζί με τα χάλκινα σκεύη (φωτ. Α. Οικονόμου 2013)

38. Στο Εθνικό Ευρετήριο για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού έχει εγγραφεί μέχρι σήμερα από την Γορτυνία μόνο το δελτίο για την «Παραδοσιακή τέχνη της πέτρας στα Λαγκάδια Αρκαδίας» (2017).

Αυτά είναι ορισμένα από τα καίρια και επιτακτικά ερωτήματα τα οποία τίθενται συχνά για τα ζητήματα που αφορούν την καταγραφή και αξιοποίηση του παραδοσιακού/προβιομηχανικού τεχνικού πολιτισμού. Η μέχρι σήμερα συστηματική έρευνα στον τομέα αυτόν –με καθυστέρηση στην Ελλάδα– έχει ανάγει σε αναγκαιότητα τη συνεργασία και τη διαδραστική σχέση μεταξύ: των τοπικών κοινωνιών και του έμψυχου και ενεργού τοπικού δυναμικού (τεχνίτες, χειροτέχνες, εργαστήρια), της θεσμοθετημένης τεχνικής εκπαίδευσης, των τοπικών πολιτιστικών φορέων και μουσείων, των επιστημονικών-ερευνητικών ομάδων, των κοινωνικο-οικονομικών φορέων, των μουσειακών μονάδων και των κρατικών φορέων διαχείρισης (υπουργεία, τοπική αυτοδιοίκηση, εκπαιδευτικοί θεσμοί κ.ά.)³⁹.

Βιβλιογραφία

- Αικατερινίδης Γεώργιος, 1972, «Η συνθηματική γλώσσα των κτιστών του Ρεκουνίου (Λευκοχωρίου) Γορτυνίας», *Γορτυνικά*, τ. Α', σ. 106-123.
- Alfrey-Putnam 1992, *Η βιομηχανική κληρονομιά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, Αθήνα.
- Ασδραχάς Σπύρος, 1983, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 97-115.
- Βαξεβάνογλου Αλίκη, 2005, *Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων. Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, εκδ. Σιβιτανιδείου Δημόσιας Σχολής, Αθήνα.
- Chevallier Denis (direct.), 1990, *Savoir faire et pouvoir transmettre*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι.
- Dassie Veronique, 2010, *Objets d'affection. Une ethnologie de l'intime*, ed. CTHS, Παρίσι.
- Dertilis Georgios, επιμ., 1988, *Banquiers, usurers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Fondation des Treilles, Παρίσι.
- Ευθυμίου Μαρία, 2004, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τ. Α', σ. 325-338.

39. Εισήγηση στην *Επιστημονική Ημερίδα εις μνήμη Άγγελου Δεληβορριά* 28 Ιουλίου 2019 στα Λαγκάδια Γορτυνίας με θέμα, *Η συμβολή των λαογραφικών/εθνογραφικών μουσείων στην έρευνα, διάσωση και αξιοποίηση του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού, διοργάνωση του συλλόγου «Άνθη της πέτρας» (υπό δημοσίευση στα πρακτικά).*

- Γκαγκούλια Π. - Λούβη Α. - Οικονόμου Μ. - Παπαδόπουλος Στ. - Ρηγίνος Μ., 1990, *Η ση-
ροτροφία στο Σουφλί*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Γκουγκουλή Κλειώ, 2012, «Άνθρωποι, αντικείμενα και τεχνικές. Σύγχρονες ανθρωπολογικές
προσεγγίσεις της τεχνολογίας» στο Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η αν-
θρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 281-317.
- Guillou André, 1986, *Les outils des Balkans du Moyen Age à nos jours*, Maisonneuve &
Larose, Παρίσι.
- Hafstein Valdimar, 2012, «Cultural heritage» στο R. F. Bendix / G. Hasan-Roken (επιμ.) *A
Companion to Folklore*, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη, σ. 500-519.
- Ζαϊμάκης, Γιάννης, 2011. *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες. Ανάπτυξη, Συλλογική δρά-
ση, Πολυπολιτισμικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Ζαρκιά Κορνηλία, 1997, *Η προβιομηχανική βυρσοδεψία στην Ελλάδα*, εκδ. Πολιτιστικό Τε-
χνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Jacomy Bruno, 1990, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα
ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Καμηλάκης Παναγιώτης, 2002, «Η πολύτεχνη και πολυεπαγγελματική Γορτυνία. Εισαγωγή
στη μελέτη του παραδοσιακού επαγγελματικού βίου των κατοίκων της επαρχίας Γορ-
τυνίας» στο *Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα*, Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου για τους
εκπαιδευτικούς του Νομού Αρκαδίας, 10-11 Νοεμβρίου 2000, Λαογραφικό Μουσείο
Στεμνίτσας, Αθήνα, σ. 121-132.
- Καραμανές Ευάγγελος, 2013, «Αντιγράφοντας τη λαϊκή τέχνη: διδασκαλία και παραγωγή στο
«Ελληνικό Σπίτι», στο Σοφία Χανόακ (επιμ.) *Λαϊκή τέχνη. Νέα ευρήματα-νέες ερμηνείες*,
Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόλης Ζώρα 2-5 Νοεμβρίου 2006, Βιβλιοθήκη του
Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, σ. 541-552.
- Κυριακόπουλος Δημήτρης, 2000, *Περόικονέρι Γορτυνίας και οι συνοικισμοί του Γαλατάς,
Μπουλιάρη, Συριαμάκος*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος Χρήστος, 1970, *Λαγκαδινοί μαστόροι*, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος Χρήστος, 1987. *Η μαθητεία στις κομπανίες των κτιστών της Πελοποννή-
σου*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Μακρής Κίτσος, 1981, *Ελληνική καλλιτεχνική παράδοση και σύγχρονη χειροτεχνία*, ΕΟΜ-
ΜΕΧ, Αθήνα 1981, σ. 5-27.
- Musées et Sociétés, Actes du Colloque national Musées et Sociétés, Mulhouse-Ungersheim,
juin 1991, Répertoire analytique des musées de société en France, bilans et projets 1980-
1993.
- Narotzky Susana, 2007, *Οικονομική Ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί*, επιμ. Μ. Σπυρι-
δάκης, μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα.
- Νιτσιάκος Βασίλης, 2008, «Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης του ορεινού χώρου» στο
Ν. Μπεόπουλος - Α. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.-εισαγ.) *Ερημοποίηση. Ανθρώπινη απουσία
και στείρωση των τόπων*, Gutenberg, Αθήνα, σ.133-149.
- Ντάτση Ευαγγελή, 2006. *Τα ισνάφια μας τα βασιλεμένα: τα Γιάννινα των μαστόρων και των
καρφάδων*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου Γιώτα, 1988, «Πορτραίτο ενός κουμπάρου χρυσοχόου» στο
Πρακτικά. Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Αθήνα, σ. 389-397.

- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2007, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2014 *Υλικός πολιτισμός. Θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση. Σύντομη επισκόπηση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2014, «Η ορεινότητα του γορτυνιακού τόπου. Ιστορικο-ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού» στο *Πρακτικά Συμποσίου*, Κέρκυρα 24-26 Μαΐου, μνήμη Εύης Ολυμπίτου, *Τοπικές κοινωνίες στον θαλάσσιο και ορεινό χώρο στα νότια Βαλκάνια, 18ος-19ος αιώνας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα, σ. 91-109.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2017, «Η θεωρητική και η θεσμική συγκρότηση της ελληνικής λαογραφίας κατά το α' μισό του 20ού αιώνα. Το πλαίσιο δράσης της Άννας Αποστολάκι» στο *Ανδρομάχη Οικονόμου - Βασιλική Φλώρου (επιμ.), Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκι. Η ζωή, το έργο και η συνεισφορά της*, Λύκειον των Ελληνίδων, Αθήνα, σ. 111-132.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2019α, «Πολιτιστική κληρονομιά, υλική και άυλη: δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; Το παράδειγμα της αγροδιατροφικής παράδοσης», *Εθνολογία* 17 (2017-2018), σ. 5-38.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2019β, «Μάθε τέχνη κι άσπινε...». Μορφές μαθητείας στα παραδοσιακά επαγγέλματα» Εισήγηση στην Επιστημονική Ημερίδα με τίτλο *Παραδοσιακά επαγγέλματα και σύγχρονη τεχνική εκπαίδευση* στη Σιβιτανίδειο Σχολή 20 Φεβρουαρίου 2019.
- Οικονόμου, Ανδρομάχη, 2019γ, «Η συμβολή των λαογραφικών/εθνογραφικών μουσείων στην έρευνα, διάσωση και αξιοποίηση του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού», εισήγηση στην Επιστημονική Ημερίδα *εις μνήμη Ανδρέου Δεληβορριά* 28 Ιουλίου 2019 στα Λαγκάδια Γορτυνίας (υπό δημοσίευση).
- Οικονόμου, Ανδρομάχη, 2021, «Από την εμβληματικότητα του «αρκαδικού τοπίου» στην παραγωγή και χρήση του αγροτικού τόπου και τοπίου στη σημερινή εποχή. Η περίπτωση της Γορτυνίας (Αρκαδία, Πελοπόννησος)» στο *Ελ. Αλεξάκης - Μ. Θανοπούλου - Α. Οικονόμου (επιμ.), Πολιτισμικές και κοινωνικές διαστάσεις του περιβάλλοντος. Ελένης Κοβάνη αντιχάρισμα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα, σ. 83-110.
- Ολυμπίτου Ευδοκία, 2003, «Τεχνικές και επαγγέλματα. Μια εθνολογική προσέγγιση». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμος Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 305-316.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, «Η λαϊκή τέχνη στο θρανίο: η οικοκυρική βιοτεχνική επαγγελματική σχολή «Το Ελληνικό Σπίτι» και η Αγγελική Χατζημιχάλη» στο *Χανδακά Σοφία (επιμ.) Λαϊκή τέχνη. Νέα ευρήματα-νέες ερμηνείες*, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα 2-5 Νοεμβρίου 2006, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, σ.519-539.
- Παπαγεωργίου Γιώργος, 1986, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς αρ. 3, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Στέλιος, 1969, *Νεοελληνική χειροτεχνία*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Στέλιος, 1982, *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο 1900-1975 κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκουργών*. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο.
- Πιζάνιας Πέτρος, 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα.

- Ρόκου Βάσω, 2007, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη.
- Russo François, 1993, *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Σέννερ Ρίτσαρντ, 2011, *Ο τεχνίτης*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Αθήνα.
- Sigaut François, 1990, «L'apprentissage vu par les ethnologues. Un stéréotype?» στο Chevallier D., (direct.), *Savoir faire et pouvoir transmettre*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι, σ. 33-42.
- Σπυριδάκης Μάνος, 2012, «Μαστοριά και λαϊκή κουλτούρα» στο Μ. Βαρβούνης - Μ. Σέργης (διευθύνση), *Ελληνική λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, τόμ. Β', Ηρόδοτος, Αθήνα, σ. 199-207.
- Σπυριδάκης Μάνος - Κράββα Βασιλική, (επιμ.) 2021, *Τροχιές επισφάλειας. Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Stefano Michelle - Davis Peter, 2021 (επιμ.), *Άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Πλήρης οδηγός*, μτφρ. Φανή Γαϊδατζή, εκδ. ΠΙΟΠ, Αθήνα.
- Τσοτσόρος Στάθης, 1986, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Σκολαρίκος Κων., 1989, «Η βιοτεχνία στην επαρχία Καρύταινας το 1830», *Εθνογραφικά*, τ. 6, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, σ. 71-86.
- Συναδινός Νάσος, 1979, *Οι τεχνίτες της Στεμνίτσας*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα.
- Φλωράκης Αλέκος, 2008, *Η Τηνιακή μαρμαροτεχνία. Ιστορία και τεχνική*, ΠΙΟΠ, Αθήνα.
- Φωτοπούλου Στ.-Βίλλυ, 2016, «Άυλη πολιτιστική κληρονομιά» στο Φωτοπούλου Στ.-Βίλλυ (επιμ.) *Όψεις της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στη Χίο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα, σ. 8-29.

SUMMARY

ANDROMACHI ECONOMOU

***Traditional craft/technical culture and cultural heritage in Gortynia.
From workshop practical training to a museal expression***

The central question this study raises is whether traditional, pre-industrial techniques are a constitutive element of the culture and, consequently, of the cultural heritage of a place/society or group. The above question shall be dealt with by means of a brief reference made to the history of the techniques and technical systems used, focusing on Greece in the Peloponnese more particularly- and the institution of cooperatives (“syntexnies”) which were a key factor in the creation of the pre-industrial technical culture before the 19th century. Researcher’s interest is focusing on the ethnographic approach of the most prevalent pre- and early industrial crafts and technical professions and their respective techniques that marked out Gortynia as the land «of the many crafts and professions» (“polytexnos”) and the communities as «villages of a single, unique craft» (“monotexnika”), until the post war period.

We will be focusing, in particular, in the way technical knowledge was transmitted (from one generation to the other, or by apprenticeship schools). To this end, we will be resorting to the narratives of the craftsmen themselves and to our in-situ examination of what has been so far preserved, as well as to the (non) capitalization of the technical equipment pool in the period that followed. Finally, special mention is made of the local folk museums and the museal expression and representation of the Gortynia traditional, technical culture and their contribution in the preservation and utilization of the modern material and immaterial cultural heritage.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ